

KUR'ÂN-I KERİM'DE İŞÂRET EDİLEN BAZI RİVÂYET KÂİDE VE ESASLARI

Ali ARSLAN*

Öz

Bilgi paylaşımı ve haber nakli insanlık tarihi boyunca devam eden önemli bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın karşılanması ve insanlar arasındaki iletişimin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi her dönemde önemini korumuştur. Peygamberlerin Allah'tan aldıkları vahiyleri insanlara ulaştırma biçimleri bu konuda insanlık için ideal örneği oluşturmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de nakledilen bilginin aslına uygunluğunun araştırılması, zanna tabi olunmaması, iftira atılmaması ve yalan söylenmemesi gibi haber naklinde dikkat edilmesi gereken temel kaidelere işaret eden birçok âyet bulunmaktadır. Sahâbe, bu âyetler çerçevesinde, o günün en önemli iletişim aracı olan haberin sözlü naklinde nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini öğrenmiştir. İlgili âyetlerin bazıları bu konuya direkt olarak işaret ederken, bir kısmı da dolaylı olarak değinmektedir. Neticede herhangi bir haber karşısında bile araştırmaya yapmaya teşvik edilen Müslümanlar, Hz. Peygamber'den kendilerine bir şey nakledildiğinde daha hassas davranmışlardır. Çalışmamızda bunlara temas edilecek olup, bazı başlıklar halinde sıralanacaktır. Özellikle hadis ilmi başta olmak üzere, bütün dinî ilimlerde vazgeçilmez bir yere sahip olan rivâyet geleneğinin esaslarını âyetlerde açıkça bulmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Rivâyet, Haber, Nakil, Kâide.

The Rules and Principles of transmission Pointed in the Holy Qur'an

Abstract

Information sharing and report transfer is an important need that continues throughout human history. Although a variety of precautions have been taken so that this communication can be done in a healthy way, it still has not reached a complete solution. The manner in which prophets deliver the revelations received from Allah to people constitutes the ideal example for mankind in this regard. When you look at the Qur'an from this point of view, there are too many verses referring to points where attention should be paid when the reports are being transferred. While some of them point directly to this topic, some of them are pointing indirectly. In this work, some of them will be handled and they will

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, aarslan611@mynet.com.

be listed in some titles. As a result, since our knowledge of the Prophet (sas) is based on news, the tradition of "transmission", which is the means of obtaining this knowledge, has a very important place in all religious studies, especially in the science of hadith.

Keywords: Qur'an, Transmission, Report, Transfer, Principle.

Giriş

Yeryüzünde halife olarak yaratılan insanoğluna, konuşma ve beyân edebilme kabiliyeti verilmiş¹ ve bizzat Allah tarafından eşyanın isimleri öğretilmiştir.² Allah'ın (c.c.) bir hikmeti gereği fitratına "beyân" kabiliyeti yerleştirilen insanoğlu, bu özelliği sayesinde eşyanın isimlerini öğrendiği gibi aynı zamanda mükevvenâta, mâhiyetine uygun isimler verebilmiş, kelime ve kavramlar üretmiş ve hayatını anlamlandırabilmiştir. Âdem, Rabbinden öğrendiği isimlerle konuşmuş³ ve neticede insanın üstünlüğü ortaya konulmuştur. Halife sıfatıyla yaratılan Hz. Adem'in kendisine öğretilen kelimelerle konuşması şerefini artırmış, şeytanın konuşmaları ise isyan muhtevalı olduğundan Allah'ın rahmetinden uzaklaşmasına vesile olmuştur. Bundan dolayı insanın şerefini artıran şey, sadece konuşabilmesi değil, söylenen sözlerin hak ve hakikate uygun bir şekilde ifade edilmesidir. Doğru sözlü olmak, güzel konuşmak ve doğruları aynen olduğu gibi en güzel bir üslupla aktarmak, başkalarına nakletmek ilk insandan itibaren insanlığın en önemli meselelerinin başında gelmektedir. Bilginin doğru nakledilmesi mevzu-su, yazının ortaya çıkışından sonra da varlığını ve önemini sürdürmüş, hâlâ da değerinden bir şey kaybetmemiştir. Sahip olunan bilgiyi, haberi, duyumu başkasına nakletmek nasıl tabîî bir faaliyetse; bu nakletme işlemi vasıtasıyla onu muhâfaza etmeye çalışmak da tabiidir.

Araplar, İslamiyet'ten önce de rivâyet ile meşgul oluyorlardı. Bu onların kabile hayatları için bir zarûretti. İslâmî ilimlerin tedvini ile birlikte rivâyet, İslam sosyal hayatı için vazgeçilmez bir unsur olmuştur.⁴ Arap dilinde "su verdi, susuzluğu giderdi, kuyudan su çekti, birine su getirdi, su başına gitti, kana kana su içti ve ipi büktü" gibi anlamlara gelen *ravâ* (= روى) fiil kökünden müştâk *rivâyet* (= رواية) kelimesi, aynı zamanda "şiiir ve hadîs nakletmek" anlamını da taşımaktadır.⁵

¹ Rahmân, 55/4.

² Bakara, 2/31.

³ Bakara, 2/33.

⁴ Zâkir Kâdirî Ugan, "Dinî Rivâyetler", sadeleştiren: Mustafa Karataş, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, İstanbul, 2002, s. 217; Fuad Sezgin, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", trc. Hasan Taşdelen, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, c. 5, Bursa, 1993, s. 314-315.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru İhyâ-i tûrâsi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1999, c. 5, s. 378-380.

Râvi (= راوی) kelimesi ise ism-i fâil olup, rivâyet fiilini gerçekleştiren kişiye verilen isimdir. Çöl şartlarında, devamlı aranan ve en fazla ihtiyaç duyulan şey olması bakımından, rivâyet kelimesinin su ile ilgili anlamlarının bulunması, Arap toplumundaki ehemmiyetine işâret etmektedir.

Bir hadis ıstılâhı olarak rivâyet, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini aksettiren hadislerin, o hadisleri haber verenlere isnâd edilmesi suretiyle aktarılmasıdır. Başka bir ifadeyle Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiîne ait bir haberin kurallarına uyarak başkasına nakledilmesidir.⁶ Bu tarife göre, rivâyetin üç temel unsuru bulunmaktadır. Birincisi rivâyete konu teşkil eden sünnet, hadîs veya benzeri olan haber; ikincisi bu haberi kendisine nakledene isnâd ile rivâyet eden şahıs; üçüncüsü de haberi kendisine rivâyet edenden alan diğer şahıs. Kısaca ifade etmek gerekirse, mervî, bu mervîyi elinde bulunduran ilk kaynak veya şeyh ve onu bu kaynaktan alıp nakleden râvî. Rivâyetin sıhhati, bu üçlü unsurun sıhhatine bağlı olduğundan, Hadis ilminde, bir taraftan rivâyet edilen haberde, bir değişik yapılp yapılmadığı araştırılırken, diğer taraftan da haberi rivâyet eden şahsın, onu kendisine rivâyet eden şahsa isnadının sıhhati araştırılmıştır.⁷

Müslümanlar daha Resûlullah (s.a.s.) hayattayken onun hadislerini öğrenmek ve doğru bir şekilde nakledebilmek için gerekli faaliyetlere başlamışlardı.⁸ Bu konu üzerinde Resûlullah (s.a.s.) da hassasiyetle durmaktaydı. O, kendisine vahyedilenleri tebliğ ettiği ve söz ve eylemleriyle açıkladığı gibi, ümmete de bunları sonraki kuşaklara âyet-hadis

⁶ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s. 322; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 23; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 256.

⁷ Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 371; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 211.

⁸ Örnek verecek olursak: Hz. Ömer, ensardan olan arkadaşıyla münâvebeli bir şekilde Rasûlullah'ın (s.a.v.) yanına gelmekteydi. (Buhârî, İlim, 3). Bazı heyetler Rasûlullah'ın (s.a.v.) yanına uğradıklarında, kendisinden bilgi öğrenme isteklerini ayrıca belirtmişlerdir: Mesela Abdul-Kays heyeti Hz. Peygamber'in yanına geldiklerinde, "Bizler sana uzak bir beldeden geliyoruz. Aramızda da kâfir Mudar kabilesi olduğu için sadece Haram aylarda gelebiliyoruz. Bize bazı şeyler söyle de geride kalanlarımıza haber verelim, onlar da bu sayede cennete girsin..." Bunun üzerine Hz. Peygamber bazı emir ve tavsiyelerde bulunmuş ve peşinden, "Bu emrimi ezberleyin ve onu arkamızda kalanlara haber verin." buyurmuştur. (Buhârî, İlim, 3). Ayrıca Sahâbenin hepsi hadisleri öğrenme konusunda aynı imkanlara sahip olamadıkları da bir vâkıdır. Nitekim Ebû Hureyre'nin "Muhâcir kardeşlerimiz pazarda ticaretle, ensar ise bahçelerinde meşgul olurken Ebû Hureyre karın tokluğuna Peygambere hizmet ediyor, onların bilmediklerine de şahit oluyordu." (Buhârî, İlim, 25), ifadeleri kendisinin zamanın çoğunu Hz. Peygamber'i takip etmeye ayırdığını göstermektedir.

ayırımı yapmadan nakletmelerini istemekteydi.⁹ Örnek verecek olursak:

"Bir âyet bile olsa benden tebliğde bulunun."¹⁰

"Allah, bizden¹¹ bir hadis işiten ve onu bir başkasına ulaştırıncaya kadar koruyan kişinin yüzünü nurlandırın. Kendilerinden daha bilgili olanlara bilgi taşıyan niceleri vardır. Yine kendileri bilgi taşıyan niceleri vardır ki bilgin değildir."¹²

Yine aynı şekilde, Resûlullah'ın huzuruna gelen Benî Abdülkays heyeti ile aralarında geçen konuşma neticesinde onlara söyledikleri de konumuza başka bir örnektir: "Bunları ezberleyin ve geride kalanlarınıza da bildirin".¹³ Rasûlullah'tan öğrenilen hususların ezberlenmesi ve diğer insanlara aktarılması işi ileriki dönemde rihle faaliyetleri şeklinde devam etmiştir. Nitekim sahâbe içerisinde, bilmediği veya bizzat Resûlullah'dan duymadığı bir hadisi öğrenmek için her türlü zorlukları göze alarak, uzak ülkelerde yaşayan başka bir sahâbinin yanına gideneri çokça görmek mümkündür.¹⁴

Rasûlullah'ın (s.a.s.) teşvikleriyle başlayan ve gelişen hadis tahammül ve edâ faaliyetleri, O'nun (s.a.s.) vefâtıyla birlikte, yukarıda kısaca ifade edildiği üzere yeni bir boyut kazanmış¹⁵, tarihi süreçte değişen şartlara göre hadis naklinde usûller sistemli hale gelmeye başlamıştır. Neticede rivâyetin güvenilir bir şekilde yapılabilmesi için birtakım şartlar ortaya çıkmıştır. Hadîs Usûlü kitaplarında, "sıfâtü rivâyeti'l-hadîs" veya "şurûtu'r-rivâye" başlıkları altında özel olarak işlendiği

⁹ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, Samsun, 2001, s. 128,129.

¹⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn-i Kesir, Dimaşk, 2002, Enbiyâ, 50; Tirmizî, Muhammed b. İsmâ, *Sünen'ü-Tirmizî*, thk. Nâsiruddin Elbânî, Riyâd, h. 1417, İlim, 13.

¹¹ Hadisin bazı tariklerinde "sözümü" şeklinde geçmektedir. Bkz. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu's-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme, Cidde, 2004, İlim, 10; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabiyyi, Basım y.y., 1975, Mukaddime, 18; Menâsik, 76. Hadiste, sahâbeye dini koruma ve yayma (tebliğ ve davet) görev ve şuurunun o günün Müslümanlarının zihninde iyice yer etmesi için verilen bir emir bulunmaktadır. Ayrıca bkz.: İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Edebiyatı Çeşitleri-Özellikleri Faydalanma Usulleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28, 29.

¹² Ebû Dâvûd, İlim, 10.

¹³ Buhârî, İmân, 40.

¹⁴ Bkz. Buhârî, İlim, 20.

¹⁵ Rivâyetlerde titizlik ve ihtiyatlı davranma, gerektiğinde yemin ve şahit isteme, rihle, rivâyetin menşeiini araştırma, yalan sözden kaçınma, yanlış yaparız endişesiyle rivâyeti azaltma gibi esaslar yanında yeni zuhûr eden fitnelere karşı ilave tedbirler alınması gerekmiştir. Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 15-26.

üzere¹⁶ bu usûl ve kâidelerin bir araya getirilmesi, ilgili kitapların yazılış amaçlarındandır.

Arapların özellikle şiir ve ensâb ile ilgili bilgileri naklederken kısmen kullandıkları¹⁷ rivâyet esasları, İslâmiyetle birlikte yeni bir merhaleye girmiştir.¹⁸ Bu esasların belirlenmesinde kuşkusuz en fazla etkili olan kaynak ise Kur'an-ı Kerim'de işâret edilen hususlardır. Kur'ân-ı Kerim, Müslümanlar için her alanda rehber olduğu gibi, doğru bilgi peşinde koşma, elde ettiği haberi araştırma, sözüne yalan katmama gibi uyarılarıyla, haberlerin nakli hususunda da yol göstericidir. Araştırmamızda bu konular üzerinde durulacak ve Kur'ân-ı Kerim'de işâret edilen rivâyet esasları ve kâideleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1- Kur'ân-ı Kerim ve Rivâyet

Bilindiği üzere Kurân-ı Kerim'de önceki peygamberler ve milletler hakkında çok fazla bilgi bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerim özellikle insanlara doğru yolu göstermek, onları irşâd etmek amacıyla, tarihî olayları, kıssaları ve önceki milletlerin hallerini açıklayan haberleri bize aktarmaktadır.¹⁹ Kur'ân-ı Kerim'in önemli bir bölümünü oluşturan kıssaların bazılarını örnek olarak şunları verebiliriz: Adem (a.s.) kıssası : Bakara, 2/30-37. İsrâiloğulları; Bakara, 2/44-69;77-86;248. Yûsuf (a.s.) kıssası: Yûsuf, 12/1-111; Mûsâ ve İsrailoğulları hakkında: İsrâ, 17/102-107. Kehf hikayesi: Kehf, 18/8-26. Mûsâ ve arkadaşı: Kehf, 18/59-82. İki yetim çocuğun hikayesi: Kehf, 18/81. Fîl ashâbı: Fîl, 105/1-5. Ebû Leheb ve hanımı: Tebbet, 111/1-5. Bu kıssaların hepsine konu ve âyet sayısı açısından bakıldığında, 1560'a yakın âyette, yaklaşık 84 konu ihtivâ ettiği görülmektedir.²⁰

Kur'ân-ı Kerim'de bu tür bilgiler verilirken bazen “kıssa” bazen de “güzel kıssa” ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca “tilâvet”²¹ kelimesi de ha-

¹⁶ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nurettin İtr, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1986, s. 208-235.

¹⁷ Fuat Sezgin'in de ifade ettiği üzere, Câhiliye devri rivâyet kâideleri ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, ensâb, şiir, *eyyâmu'l-arabla* ilgili bilgiler ezberlenerek aktarılmaktaydı. Şifâhî rivâyetin yanında bazı şairlerin şiirlerini yazdığı da bir gerçektir. Arap şiirinin tedvini ile hadislerin tedvini arasında benzerlikler bulunmaktadır. Fakat hadis naklinde ravî zinciri zikredilirken, şiirde bu husus genelde ihmal edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sezgin, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", s. 312-314.

¹⁸ Sezgin, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", s. 314.

¹⁹ Kıssaların geçtiği yerlere toplu olarak bkz.: Ugan, "Dini Rivâyetler", s. 213,214.

²⁰ Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sy. 2, 2002, s. 56.

²¹ Tilâvet kelimesi ayrıca amel etmeye dönük okuma biçimini de ifade etmektedir: "Gelin size Rabbinizin neyi emrettiğini/haram kıldığını tilâvet edeyim..." (En'âm 6/151) âyetinde olduğu gibi. Nitekim İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) tilâvet kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'de "kurâat, ittibâ, inzâl, amel, rivâyet" olmak üzere beş mânada kulla-

ber verme, anlatma anlamında kullanılmaktadır: “Sana bu Kur’an’ı vahyetmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz. Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin.”²² “İman eden bir kavim için Mûsâ ile Fira-vun’un haberlerinden bir kısmını sana gerçek olarak anlatacağız.”²³ Kur’ân-ı Kerim’de “kıssa” kelimesinin kullanıldığı âyetlerde²⁴ bu kelime, “Bir şeyi olduğu gibi rivâyet ve haber vermek” anlamlarında kullanılmaktadır.²⁵

Yine Kur’ân-ı Kerim’de kıssaları ifade etmek için ayrıca, “ne-be”enbâ, “hadis” ve “zıkr” kelimeleri de kullanılmaktadır: “İşte bu (kıssa), gayb haberlerindedir. Onu sana biz vahiy yolu ile bildiriyoruz. Yoksa onlar tuzak kurarak işlerine karar verdikleri zaman sen onların yanında değildin.”²⁶

Yukarıda da ifade edildiği üzere İslâmiyet öncesinde de kısmen bulunan rivâyet geleneğinde mutlaka râvî bulunması gerekmektedir. Peygamberler, kendilerine indirilen vahyi Cenâb-ı Hak’tan aldıklarından, bu haberler için “rivâyet” kelimesi kullanılmamış, ancak mefhûm olarak “rivâyet” kelimesi ile yakın anlamlı “kıssa”, “tilâvet”, “enbâ” gibi tabirler kullanılmıştır.²⁷ Kur’ân-ı Kerim hem rivâyet usüllerinin en sağlamı sayılan tevâtüren ulaşılmış, hem de içinde önceki peygamber ve milletlere ait haberleri aktarması bakımından haber naklinde bulunmuştur. Sahabenin bizzat müşâhede ettiği bu durum onları her bakımdan etkilemiş ve rivâyet esaslarının belirlenmesinde en temel kriter olmuştur.

78 | db

2- Sahâbenin, Rasûlullah'a (s.a.s.) Karşı Davranışları Konusunda Eğitilmeleri

Başta sahâbe olmak üzere muhaddisler, Peygamber olması hasebiyle sahip olduğu husûsî mevkiî itibarıyla, Rasûlullah'a nispet edilen bir rivâyetin, ilk önce gerçekten ona ait olup olmadığını araştırmışlardır. Özellikle uydurma rivâyetlerin çıkmasıyla birlikte, bunların hangilerinin "sahîh" olduğunu tespit için, değişen şartlara göre güvenilir bir

nıldığını ifade etmektedir. "Rivâyet" anlamında kullanıldığına örnek olarak ise, "Onlar, Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular..." (Bakara, 2/102) âyetini vermektedir. Bkz.: İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1984, s. 221,222.

²² Yûsûf, 12/3.

²³ Kasas, 28/3.

²⁴ Bk. Nisâ, 4/162, A'râf, 7/33, Nahl, 16/119, Kasas, 28/25; Mü'min, 40/78.

²⁵ Ugan, "Dinî Rivâyetler", s. 214; Mehmet Emin Özafşar, "İslam' da Haber Konsepti ve İletişim Ahlakı", *İslam Ahlakı ve Sevgi 2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2007, s. 153-160.

²⁶ Yûsûf, 12/102; ayrıca bkz. Hûd, 11/49. Kasas, 28/3; Al-i İmrân, 3/44.

²⁷ Ugan, "Dinî Rivâyetler", s. 214.

yöntem ortaya koyma çabaları da devam etmiştir. Bu çabaların temelinde sahâbenin, Hz. Peygamber'in rehberliğinde öğrendiği hususlar bulunmaktadır. Risâlet müddeti boyunca mümkün mertebe her olayı takip etmeye çalışan sahâbe, Rasûlullah'ın yanında, onun örnekliliği ve rehberliğinde aynı zamanda iyi bir eğitimden geçmiştir. Bu eğitim onların zihniyetini şekillendirmiş ve neticede bu anlayış ve yaklaşım tarzı, rivâyetlerin anlaşılmasında, korunmasında ve nakledilmesinde de açık bir şekilde kendisini göstermiştir. Rivâyet geleneğine oldukça yatkın olan Araplar, Müslüman olmalarından itibaren de öncelikle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı nasıl davranmaları konularında eğitilmişlerdir;²⁸ Peygamberlik müessesesi ile yeni karşılaşan bu insanlar, aynı zamanda ona karşı nasıl bir beşerî muâmele içerisine girecekleri konusunda da bilgilendirilmişlerdir. Bu konuda birçok âyet bulunmakla birlikte özellikle Hucûrât süresindeki aşağıdaki âyetler konuya sarîh bir şekilde işaret etmektedir:

"Ey imân edenler, Allah'ın ve Resûlü'nün önüne geçmeyin ve Allah'tan korkun. Çünkü Allah işitendir, bilendir.

Ey imân edenler, seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin ve O'na birbirinize bağırır gibi yüksek sesle bağırmayın. Haberiniz olmadan amelleriniz boşa giderir.

Rasûlullah'ın yanında seslerini kısıyanlar var ya! İşte onlar, Allah'ın takva için kalplerini imtihan ettiği kimselerdir. Onlara hem bir bağışlanma, hem de büyük bir mükâfat vardır.

(Ey Muhammed), odaların arkasından sana bağırınların çoğu, düşüncesiz kimselerdir. Onlar, sen kendilerinin yanına çıkıncaya kadar bekleselerdi, elbette kendileri için daha iyi olurdu. Allah bağışlayandır, esirgeyendir."²⁹

Yine Rasûlullah'ın (s.a.s.) toplum içindeki özel konumuna da vurgu yapılmıştır: "Bilin ki, Allah'ın Elçisi içinizdedir. Şayet o, çoğu işte size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz..."³⁰ Birçok âyette "beşer" yönüne vurgu yapılan Rasûlullah'ın, onlardan farklı olan konumuna da ayrıca dikkat çekilmiştir.³¹

Ayrıca bir çok âyette sünnetin dindeki yerine ve kaynaklık değerine işaret işaret edilmiştir ki, bunların muhtevası genel olarak altı grupta toplanmaktadır:

- 1- Hz. Peygamber'e (s.a.s.) itaati emreden âyetler,
- 2- Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hükümlerine boyun eğmeyi emreden âyetler.

²⁸ Bkz: Ünal, Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış, s. 270,271.

²⁹ Hucurât, 49/1-5.

³⁰ Hucurât, 49/7.

³¹ Bkz.: Fussilet, 41/6.

3- Hz. Peygamber'e (s.a.s.) isyan etmemeyi, ona karşı çıkmamayı emreden âyetler.

4- Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân-ı açıklama görevinden bahsedilen âyetler,

5- Hz. Peygamber'in (s.a.s.) helal-haram kılma yetkisinden bahsedilen âyetler,

6- Hz. Peygamber'in Müslümanların uyması gereken güzel bir örnek, yani numûne-i imtisal olduğuna dair âyetler.³²

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dinî açıdan özel konumuna vurgu yapılmasının yanında, kendisiyle iletişim içerisinde olanlar, beşerî ilişkiler açısından da eğitilmiştir. Durumu bilinmeyen veya yalancı, günahatan çekinmez olarak tanınan kimselerin verdikleri haberlere ve bilgilere güvenmemesi, bunlara göre hüküm vermemesi gerektiği ve böyle durumlarda araştırma yapması gerektiği³³ bildirilen Müslüman, söz konusu haber peygamberine ait olduğunda ise ayrı bir ihtimam göstermesi yolunda çeşitli vesilelerle eğitimi geçirilmiştir.

3- Rivâyetin Başlangıcı:

Peygamberlerin ilk görevi Allah'tan aldıkları vahyi tebliğ³⁴ ve tebyîn³⁵ etmek olarak bildirilmektedir ki, hadislerin de önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de âyetlerin doğru olarak anlaşılmasının ancak Hz. Peygamber'in açıklamasıyla mümkün olacağına işaret edilmesi³⁶ ve birçok âyette peygambere itâatin emredilip isyanın yasaklanması³⁷ gibi hususlar öncelikle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dinde-

³² İlgili âyetler ve değerlendirmeleri için bkz. Abdülğani Abdülhâlık, *Hücciyetü's-sünne, Dâru'l-vefâ*, 1413/1993, s. 291-305; Hayrı Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1999, s. 150-214.

³³ Hucurât, 49/6.

³⁴ el-Mâide, 5/67.

³⁵ İbrâhim, 14/4.

³⁶ Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'ân-ı Kerim'in açıklanmasında nihâi otoritettir. Nitekim bir âyette, "İnsanlara, kendilerine indireleni açıklayasın diye sana Zikr'i (Kur'ân'ı) indirdik. Umulur ki düşünürler." (Nahl, 16/44) buyurulmaktadır. Burada açık bir şekilde ortaya konmuştur ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) temel fonksiyonu Kur'ân-ı Kerim'i açıklamak ve kendisine indirilen vahyi yorumlamaktır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) doğrudan hitap ettiği Mekke Arapları Kur'ân metnini kolayca anlamakta idiler. Hz. Peygamber'e tevdi edilen beyân görevi, namaz ve zekât konusundaki açıklamaları örneklerinde olduğu üzere, Kitâb'ın lafzî manasından öte bir şey olduğu muhakkaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Tâkî Osmânî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, çev. Mehmet Özşenel, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 54,55.

³⁷ Otuzu aşkın âyette farklı bağlamlarda Hz. Peygamber'e itâat emredilmiş ve ona itâatin değeri ve önemi belirtilmiştir. Bkz.: Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Hz. Peygamber'e (s.a.s.) İtaat", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu Kur'an ve Hz. Peygamber (s.a.v.)*, Şanlıurfa, 2010, s.177.

ki konumunu ve Müslümanlar nezdindeki otoritesini ortaya koymuştur. Bu da beraberinde onların hadîs/sünnetin önemini ve değerini takdir etmelerini sağlamıştır. Bu durum, hadislerin muhâfaza edilerek ve aslına uygun olarak sonraki nesillere nakledilmesini gerektirmiştir.³⁸ İlgili haberler duyulduktan sonra da gereğinin yapılması ve o haberlere aykırı davranılmaması gerektiği ayrıca bildirilmiştir: "Ey iman edenler! Allah'a ve Rasûlune itaat edin, işittiğiniz halde O'ndan yüz çevirmeyin. İşitmedikleri halde "işittik" diyenler gibi olmayın. Allah katında yerde yürüyen hayvanların en kötüsü, akıl erdirmeyen sağır ve dilsizlerdir."³⁹ Ayetlerde dinlemedikleri halde "işittik" diyen münâfıklar gibi olunmaması konusunda uyarı bulunmaktadır. "İşitme" fiilinden maksat, "anlayıp kavramak üzere dinlemek" olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim diğer âyette, işittiği halde doğru yola gelmeyenler, akıl erdirmeyen varlıklara benzetilmiştir.⁴⁰

Hadîsler, bir sonraki nesile rivâyet yoluyla nakledilmiştir. Sahâbe, Rasûlullah'tan (s.a.s.) bizzat duyduklarını, gördüklerini tabiûn nesline aktarmıştır. Gerektiğinde bilmediği hususları diğer sahâbeden öğrenerek bu aktarma işini yapmıştır. Sonraki nesiller açısından da durum aynı şekilde devam etmiştir.⁴¹ Burada önemli olan nokta ise, hadîslerin dindeki yeri ve dinin doğru olarak anlaşılmasındaki önemi bakımından, onun sonraki nesillere doğru olarak aktarılması hususudur.

Rasûlullah'ın (s.a.s.) hayatında hadisler, sahâbe tarafından hıfz yoluyla (ezberlenerek) öğrenilmiş, müzâkere edilerek de bu öğrenme pekiştirilmiştir. Bu devirde, Hz. Peygamber'in hayatta oluşu ve aynı zamanda vahyin devam etmesi⁴², hadise musallat olabilecek tahrif, tashif ve vaz' gibi tehlikelere karşı en güvenilir koruyuculuk görevini ifa etmiştir. Hz. Peygamberin hayatta oluşu, herhangi bir tereddüt anında, ona başvurmak ve sözün doğrusunu bizzat kaynağından öğrenme imkânı veriyordu. Hişâm b. Hakîm ile Ömer b. Hattâb'ın, Furkân sûresini farklı bir kırâatla okumalarını bu duruma örnek olarak zikredebiliriz: Ömer (ra) durumu hemen Râsûlullah'a bildirmiş, bunun üzerine ikisinin de okuyuşunu dinleyen Hz. Peygamber, "Kur'ân-ı Kerim'in yedi harf üzerine indirildiğini" ifade etmiştir.⁴³ Sahabenin bu türlü davranışı, aslında, Kur'ân-ı Kerim'in bir emridir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de: Ey

³⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İfav Yayınları, İstanbul, 2012, s. 30.

³⁹ Enfâl, 8/20.

⁴⁰ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîrül-münîr*, çev. Hamdi Arslan, Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. İbrahim Kutlay, Nurettin Yıldız, Risâle, İstanbul, 2005, c. 5, s. 214, 215.

⁴¹ Ali Yardım, *Hadis I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1984, s. 56.

⁴² "Münâfıklar, kendileri aleyhine olmak üzere kalplerindeki ortaya çıkaracak bir sûrenin indirilmesinden endişe ediyorlar..." (Tevbe, 9/64) âyetinde ifade edilen korku, münâfıkların Resûlullah'a (s.a.v.) atacakları iftiralara engel olmuştur.

⁴³ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân, 5 ve 27; Müslim, Salâtu'l-Müsâfirîn, 270.

iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulülemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz - Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."⁴⁴ buyurulmakta, sahâbe de bu emre uygun olarak haberin aslını bizzat kaynağından tahkik etmektedir.⁴⁵

Burada özellikle hadislerin yazı ile de nakline temas edilmesi uygun olacaktır.⁴⁶ Kendisi ve gönderildiği ilk muhataplarının büyük kısmı okuma-yazma bilmediği için Hz. Peygamber (s.a.s.) sadece Kur'ân'ı vahiy kâtiplerine yazdırmış, kendisine ait bilgilerin şifâhî naklini teşvik etmiştir. Kur'ân vahyi gibi kendi sözlerinin yazılmasını ise başlangıçta yasaklamıştır.⁴⁷ Fakat sahâbeden Abdullah b. Amr b. As'ın bizzat Hz. Peygamber'den duyduklarını es-Sahîfetü's-Sâdıka'sında toplaması, Yemenli Ebû Şah'ın istemesi üzerine Rasûlullah'ın fetih hutbesini onun için yazdırması, kendisine ait bilgileri yazmak isteyen bazı sahâbîlere izin vermesi ve Hz. Ali, Amr b. Hazm gibi bazılarının Hz. Peygamber hayattayken yazdıklarının bilinmesi söz konusu yaşağın başlangıçta ve belli bir amaçla⁴⁸ yapıldığını göstermektedir.⁴⁹ Nitekim Rasûlullah (s.a.s.) zamanında Medine vesikası, nüfus sayımı, berâtlar, dine davet mektupları, valilere verilen tâlimâtlar, Hudeybiye anlaşması ve vergi tarifleri gibi hususları yazdırmıştır. Bu durum da hadis yazımının belli bir zaman dilimini kapsadığını göstermektedir.⁵⁰

Kur'ân-ı Kerim'de nâzil olan ilk âyetin "Oku" emriyle başlaması, İslam Dininin ilme verdiği önemi gösteren en önemli delildir. Bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmayacağı⁵¹ ve Allah'tan en çok âlimlerin korkacağı⁵² da ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de bildirilmektedir. Rasûlullah (s.a.s.) da, "Her kim ilim öğrenmek için bir yola girerse Allah bununla ona cennete giden yolu kolaylaştırır"⁵³; "Allah bir kimse hakkında hayır murad

⁴⁴ Nisâ', 4/59.

⁴⁵ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988, s. 21.

⁴⁶ Hadislerin yazılması meselesi için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Yûsuf el-Uş, Beyrût, 1974, s. 40-95.

⁴⁷ Müslim, Zühd, 72.

⁴⁸ Bu amacı Hatîb el-Bağdâdî şu şekilde ifade etmektedir: "Açıkça ortaya çıkmıştır ki, ilk asırlarda hadislerin yazılmasının hoş karşılanmaması, Allah'ın kitabına bir başka şeyi eş tutmamak veya bir başka şey sebebiyle Kur'ân'la meşguliyetten uzak kalmamak içindir." Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 93.

⁴⁹ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 25.

⁵⁰ Ali Yardım, *Hadis II*, İzmir, 1984, s. 13-18.

⁵¹ Zümer, 39/9.

⁵² Fâtır, 35/28.

⁵³ Buhârî, İlim, 10; İbn Mâce, Mukaddime, 17; Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19.

ederse onu dinde fakîh kılar"⁵⁴, gibi hadislerle ilme teşvik etmiştir. Ayrıca Rasûlüllah (s.a.s.), vedâ hutbesinde "... Burada bulunanlar benim sözlerimi burada bulunmayanlara tebliğ etsin."⁵⁵ "Benim sözümü işitip onu iyice belleyen, sonra da onu işittiği gibi başkalarına ileten kimselerin Allah yüzünü ak etsin."⁵⁶ gibi hadisleriyle kendi sözlerinin öğrenilmesini ve öğretilmesini istemiştir.

Rasûlüllah (s.a.s.), bizzat kendisi sahâbenin ilim elde edebilmesi için her türlü kolaylığı sağlamış ve birbirinden farklı metotlarla ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Bu şekilde zihin dünyası teşekkül eden sahâbe de ilme önem vermiş ve neticede bazıları Kur'ân'ı öğrenmede, bazıları da hadisleri öğrenmede ön plana çıkmışlardır.⁵⁷ Sahâbenin bu şekilde başlayan ilmî faaliyetleri, İslam'ın bu iki kaynağına dayalı bir ilmin teşekkül etmesine vesile olmuştur. Gerek Hz. Peygamber'den yukarıda bahsedilen hadisler, gerekse Kur'ân-ı Kerim'de ilmin gizlenmemesine vurgu yapan âyetler, Müslümanlara düşen ayrı bir görevin daha olduğunu ifade etmiştir ki rivâyet ilimlerinin temelini oluşturması bakımından bu husus çok önemlidir.⁵⁸ Bu âyetlerden bazıları şunlardır:

"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitâb'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lanet eder, hem de bütün lanet etme konumunda olanlar lanet eder. Ancak tövbe edip durumlarını düzelterler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar (lanetlenmekten) kurtulmuşlardır. Çünkü ben onların tövbelerini kabul ederim. Zira ben tövbeleri çok kabul edenim, çok merhamet edenim."⁵⁹

"Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya); işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Kıyamet günü Allah, onlarla ne konuşacak, ne de onları artacaktır. Onlar için elem dolu bir azap vardır."⁶⁰

"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu (Kitâbı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştirdiler. Yaptıkları bu alışveriş ne kadar kötüdür."⁶¹

Sahabe, Kur'ân-ı Kerim ve sünnetin bu âyetlerin ifade ettiği anlamın içerisine beraberce girdiğini bildiğinden, Hz. Peygamber'in söz, fiil

⁵⁴ Buhârî, İlim, 10; Müslim, İmâret, 175; Tirmizî, İlim, 4.

⁵⁵ Buhârî, İlim, 9; Müslim, Hac, 446.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, İlim, 10; İbn Mâce, Mukaddime, 18; Tirmizî, İlim, 7.

⁵⁷ Talak Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 22.

⁵⁸ Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Acil Câsim en-Neşmî), Kuveyt, 1994, c. 3, s. 75-80.

⁵⁹ Bakara, 159,160.

⁶⁰ Bakara, 174.

⁶¹ Âl-i İmrân, 3/187.

ve takrirlerini de bilmeyenlere nakletmeyi, ihmal edilmemesi gereken bir vazife olarak telakki etmiştir.⁶² Nitekim çok hadis rivâyet ettiği sebebiyle kendisine itirazda bulunulan Ebû Hureyre şöyle demektedir: "Ebû Hureyre çok hadis rivayet ediyor" deyip duruyorlar. Hâlbuki Allah'ın Kitâbı'nda şu iki âyet olmasaydı hiçbir hadis nakletmezdim, diyerek yukarıda mealleri verilen Bakara, 2/159 ve 160. âyetleri okumuş⁶³ ve şöyle demiştir: Muhâcir kardeşlerimiz çarşılarda alışveriş ile meşgul olurdu. Ensâr kardeşlerimizi de tarlalarında çalışmak meşgul ederdi. Ebû Hureyre ise karın tokluğuna Rasûlullah'tan ayrılmazdı da, onların hâzır bulunmadıkları meclislerde bulunur ve onların belleymedikleri sözleri öğrenirdi.⁶⁴

Rasûlullah'ın hayatında bizzat kendisinden duyulan, ezberlenen Kur'ân-ı Kerim âyetleri ve hadisler, vefatından sonra da aynı hassasiyetle korunmuştur. Başta itikâdî konular olmak üzere, ibâdetler ve muâmelâtla ilgili her hususta Kur'ân-ı Kerim'e, Kur'ân-ı Kerim'de teferuâtı ile açıklanmayan hususlarda ise hadislere başvurulmuştur. Netice itibarıyla haberlerin ve bilgilerin aktarımı anlamında "rivâyet" her zaman bir zorunluluk olarak kendini göstermiştir. Bu zorunluluk rivâyetlerin kabul ve reddinde birtakım kriterlerin göz önünde bulundurulmasını gerektirmiştir. Bu usûl ve esasların belirlenmesinde de kuşkusuz olarak birinci derecedeki kaynak Kur'ân-ı Kerim olmuştur.

4- Kur'ân-ı Kerim'de İşâret Edilen Rivâyet Kâideleri ve Esasları:

Kur'ân-ı Kerim, Rasûlullah'ın (s.a.s.), vahiy yoluyla Allah'tan aldığı haberlerden meydana gelmektedir. Bu durum, haberin önemine çok büyük bir ehemmiyet atfetmekte, haberlerin hakikate uygun olması gerektiğine, ayrıca kaynağının da hak/doğru olmasına özellikle dikkatleri çekmektedir. Aslında hiçbir şeyin gizli kalmayacağı, insanın bu dünyada işlediği her şeyin en ince ayrıntısına kadar kaydedildiği ve ahirette hiçbir kuşkuya yer kalmaksızın bunların kendisine haber verileceğine değinen âyetlerde de bunu vurgulamaktadır:

"Onlara döndüğünüzde, size mazeret beyan edeceklerdir. De ki: "Mazeret beyan etmeyin. Size kesinlikle inanmayız. Çünkü Allah bize sizin durumunuzu bildirdi. Bundan böyle davranışlarınızı Allah da Rasûlü de görecektir. Sonra hepiniz, gaybı da görülen âlemi de bilene döndürüleceksiniz de yapmakta olduğunuz şeyleri size haber vere-

⁶² İlgili âyetlerin bu manada tefsiri için bkz.: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Kahire, 2000, c.1, s. 472, 473.

⁶³ Bu iki âyetin Bakara, 2/159 ve 174 olabileceği Aynî tarafından ifade edilmektedir. Bkz: Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 2001, c. 2, s. 273,274.

⁶⁴ Buhârî, İlim, 42.

cek."⁶⁵ "İtaat ve güzel bir söz onlar için daha hayırlıdır. İş ciddileşince Allah'a verdikleri söze bağlı kalsalardı, elbette kendileri için daha iyi olurdu."⁶⁶

Ayetler net bir şekilde insanoğlunun bu dünyada yapıp ettiklerinin kaydedildiğini ve kendisine bunların hepsinin haber verileceğini bildirmektedir. Ayetlerdeki bu vurgu haberde sadâkatin ehemmiyetini ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca hakikatin keşfinde haberin önemine, özellikle geçmiş ümmetlerin kıssalarının nakledilmesi suretiyle dikkat çekilmiştir. İnsanların bu kıssalar üzerinde düşünmesi, ibret alması, önceki ümmetlerin akıbetleri ile ilgili doğru bilgiyi öğrenmelerinde haberin önemi gösterilmiştir.⁶⁷

İslâmiyetin gelişinden itibaren gerek bazı âyetlerde gerekse bir takım hadîslerde haber nakli, nakledilen bilginin aslına uygunluğu ve bunun tespiti için araştırma yapılması gibi hususlarda bir takım kaidelere işaret edildiği görülmektedir.⁶⁸ Haber naklinde önceki ümmetlerden farklı ve orijinal bir metot geliştirilmesinde, Kur'ân-ı Kerim'de işaret edilen bu esaslar temeli oluşturmaktadır ki bunları bazı başlıklar altında şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Tesebbüt

Kelime olarak sabit ve sağlam olmak manasına gelen "tesebbüt", hadîs rivâyetinde ihtiyatlı davranmak; hadisi, sabit olduğunu kesin

⁶⁵ Tevbe 9/94.

⁶⁶ Muhammed 47/21.

⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Haber", *DİA*, Ankara, 1996, cilt: 14, s. 346,347.

⁶⁸ Aşağıda işaret edilecek olan başlıkların haricinde de ilaveler yapmak mümkündür. Bütün Müslümanlar âlimler gibi Muhaddisler de Kur'ân-ı Kerim'den her durumda istifade edip, içinde buldukları hale göre ondan bir işaret bulmaya çalışmışlardır. Burada konunun daha iyi anlaşılması için iki örnek üzerinde durmak istiyoruz: Meselâ İmâm Mâlik (ö. 179) hadîs meclisinde hadîs okuyacağı zaman gusül abdesti almak, güzel kokular sürünmek gibi bir takım âdâba riâyet ederdi. Eğer birisi böyle bir mecliste sesini yükseltecek olsa, onu hemen böyle yapmaktan men ederdi. Peşinden de şu âyeti kerimeyi okurdu: "Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın; yoksa siz farkına varmadan amelleriniz boşa giderir". "Hucurât, 49/2). Sonrada, "Kim Rasûlullah'ın (s.a.s.) hadîsinin okunduğu anda sesini yükseltirse, sanki o Rasûlullah'ın sesinin üstüne kendi sesini yükseltmiş gibi olur" derdi. Hadîs dinleme ve öğrenme konusunda âyetten bir delil getirip, ilgili edebe işaret etmiştir. (İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 240,241). Yine hadîs talebesinin dikkat etmesi gereken en önemli konu ihlas ve samimiyet olduğu üzerinde usûl kitaplarından özellikle durulmaktadır. Herhangi bir hadîsin farklı tariklerini bir araya getirmek hadîs rivâyetinde çok önemli bir konu olmasına rağmen, bu işi sırf başka niyetlerle yapmak, yaptığı işten dolayı kibir ve gurura kapılıp, bu bilgi ile böbürlenmek gibi durumlar karşılanmamıştır. Böyle yapanların durumunun, "Çokluk kuruntusu sizi oyaladı." (Tekâsür, 102/1) âyeti kapsamına girebileceği konusunda hadîs tâlipleri uyarılmıştır. (İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 255).

olarak anlamadıkça kabul veya rivâyet etmemek anlamında kullanılmaktadır.⁶⁹ Kısaca hadîslerin rivâyetinde veya rivâyet edilen hadîslerin kabulünde titizlik göstermeyi ifade eden bir tabir olarak öne çıkmaktadır. Hadis rivâyetinde özellikle Hz. Ebubekir ve Ömer (r.a.) ile bu faaliyetin başladığını söylemek mümkündür. Çünkü gerek hadîslerin rivâyetinde, gerekse nakledilen hadîslerin kabulünde hangi şartların öne sürüleceği konusunda bu iki sahabe son derece titiz davranmışlardır.⁷⁰

Asıl itibarıyla her bir insanın, bütün söz ve fiillerinin hakikate uygunluğu konusunda dikkat ve titizlik içinde bulunması gerekir. Gayba iman eden kişide bulunması gereken en temel özellik bu noktadır. İnsanın bilmediği bir konu hakkında söz söylemesi, herhangi bir bilgiye itimad etmeksizin hüküm vermesi, bilmediği bir konu hakkında konuşması, daha da vahimi yalancı şahitlik etmesi, iftira atması birçok âyette yasaklanmaktadır. Rivâyet faaliyeti için de en mühim esas olan bu nokta şu âyette bildirilmektedir: **"Bir de bilmediğin bir şeyin ardınca gitme; çünkü kulak, göz, kalp; bunların her biri ondan sorumludur."**⁷¹

Ayette kulak, göz ve kalp sırasıyla verilerek, insanın bilgi kaynaklarının en önemlilerine işaret edilmekte ve bunların doğru kullanılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca sözlükte, "birinin izini sürmek, takip etmek" anlamı taşıyan⁷² "takfu" kelimesini, İbn Abbas (r.a.) "söyleme" kelimesiyle açıklamaktadır. Katâde ise, "işitmediğin halde, işittim; görmediğin halde gördüm, deme. Çünkü bunların hepsini Allah sana soracaktır" diye izah etmektedir.⁷³

Ayette Allâhu Teâla, bilgi sahibi olmadan herhangi bir konuda söz söylemeyi yasaklamaktadır. Aksi takdirde böyle bir bilgi zan olur ki, zandan kaçınılması gerektiği başka âyetlerle bildirilmektedir. "Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır."⁷⁴ Bu âyetle beraber düşünüldüğünde, kişinin kesin olarak bilmediği hususların ardına düşmemesi emredilmektedir.⁷⁵ Özetle bu âyet-i kerime yalan söz söylemeyi, iftirada bulunmayı, asılsız ve âdî sözler

⁶⁹ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİBY, Ankara, 1991, c. 1, s. 53.

⁷⁰ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, c. 1, s. 53, 54. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 406; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları*, s. 319.

⁷¹ İsrâ, 17/36.

⁷² Muhammed Murtazi ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, Kuveyt, 2001, c. 39, s. 325,326.

⁷³ İbn Ebû Hâtim, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den 'ani'r-Resûillahi (s.a.v.) ve'sahâbeti ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, I-X, Mekke, 1417/1997, c. 7, s. 2331.

⁷⁴ Hucurât, 49/12.

⁷⁵ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, c. 5, s. 96.

söylemeyi, vehim ve hayâldan ibaret olan tahmin ve delilsiz bir zanla konuşmayı yasaklamaktadır. Hadîslerde de bu durum aynı şekilde geçmektedir: "Zandan kaçının. Çünkü zan, sözün en yalan olanıdır."⁷⁶ " زعمو (iddia ettiler) kelimesi, kişinin ne kötü bir bineğidir".⁷⁷ Bu âyet ve hadîsler aynı nokta üzerinde durmaktadır.⁷⁸ Temelsiz, sadece iddia ve zanna dayanmak, körü körüne taklit etmek ve bu yolla maksada ulaşabilmek mümkün değildir.

Hakkında kesin bilgi sahibi olunmayan hususlarda, yapılan yanlışları da birçok âyet açıklamaktadır. "Putu tapanlar, 'Allah dileseydi balarımızı ve biz puta tapmaz ve hiçbir şeyi haram kılmazdık' diyecekler; onlardan öncekiler de, Bizim şiddetli azabımızı tadana kadar böyle demişlerdi. Onlara 'Bize karşı çıkarabileceğiniz bir bilginiz var mı? Siz ancak zanna uyuyorsunuz ve sadece tahminde bulunuyorsunuz' de."⁷⁹ Müşriklerin yaptığı bu istidlâllerinin hiçbir bilgiye dayanmadığı, ilmî bir değer ifade etmediği sadece zanna ve kuruntuya dayandığı bu âyette açık bir şekilde ifade edilmektedir. Böyle kesin bilgiye uymayanların aynı zamanda kendi heveslerine uydukları ve böyle kimselerin de "en sapık insan"⁸⁰ grubuna girdiği ayrıca bildirilmektedir. Yetersiz bilgi, peşinden şüpheli ve manevî körlüğü getirmektedir.⁸¹

Bir bilginin nakledilebilmesi için ilk önce, onu nakleden kimsede kesin ve yeterli bilgi bulunması gerekmektedir. Aynı zamanda işin içine kalp⁸² de eklenerek, kalbin dürüstlüğü ve Allah'ın devamlı kontrolünde olduğu inancı birleştirilmektedir. Haberin veya olayın bütün yönleri araştırılıp, doğru neticeye varılmasına engel olan bütün tereddüt ve şüpheler ortadan kaldırılmalıdır. Aksi takdirde bu tereddüt ve şüphelerle beraber bilginin nakledilmesi durumunda iftiraya düşülebilir. İnsanlar arasında yayılan bu iftira yaygınlık kazanabilir; fakat bu Allah katında en büyük günahlardan biridir. Kur'ân-ı Kerim'de yine bu konuda özellikle ifk hadisesinde örnekler bulunmaktadır. İlk iftirayı atan münâfıklar olduğu halde⁸³, herhangi bir araştırma yapmadan bazı Müs-

⁷⁶ Buhârî, Vesâyâ, 8; Nikâh, 45; Müslim, Birr, 38; Tirmizî, Birr, 56.

⁷⁷ Ebû Dâvud, Ebeb, 72.

⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Kahire, 2000, c. 9, s. 9,10.

⁷⁹ En'âm 6/148. Aynı konudaki diğer âyetler için bkz: Nahl 16/116

⁸⁰ Kasas, 28/49-50.

⁸¹ Neml, 27/66; Necm, 53/23.

⁸² Fahreddin er-Râzi kalbin hakkı batıldan doğruyu yanlıştan ayırt etme ve iyi ile kötü arasında tercih yapma özelliğine işaret edip, ilim elde etme yollarının duyular ve akıl olduğunu belirtmektedir. "İşitme ve görme" duyularla elde edilen ilme işaret etmekte, "kalp" ise aklî ilimlere işaret etmektedir. er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 20, s. 341; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, c. 8, s. 66.

⁸³ Buhârî, Tefsîr, Sûratu'n-Nûr 243.

lümanlar da bu iftirayı dillendirebilmişlerdi.⁸⁴ Kendilerine ulaşan bilgi/haberi herhangi bir araştırmaya tabi tutmadan ağızlarında söylemeye başlamışlardı:

"Hani o iftirayı dilden dile dolaştırıyor; hakkında hiçbir bilginiz olmayan şeyleri ağızınıza alıp söylüyor ve bunu önemsiz bir iş sanıyorsunuz. Halbuki bu, Allah katında büyük bir günahdır."⁸⁵ Yanlış bir haberi insanlar arasında yaymak büyük günahlar arasındadır, hele bunu önemsemeksizin yapmak, olmamış bir haberi olmuş gibi yaymak işin boyutlarını daha da genişletmektedir. Hakkında kesin bilgi sahibi olunmayan haberlerin yayılması, insanlara vereceği zararın daha da artmasına sebep olmaktadır ki, artık bu iş büyük günahlar arasına girmektedir.

Süleyman'ın (a.s.) Hüdhüd'ün getirdiği bir haberden sonra söylediği de konumuzu açıklayan başka bir örnektir:

(Süleyman) kuşları gözden geçirdi ve şöyle dedi: Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı? Ya bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirecek ya da onun canını iyice yakacağım yahut onu boğazlayacağım! Çok geçmeden (Hüdhüd) gelip: Ben, dedi, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim. Gerçekten, onlara (Sebe'lilere) hükümdarlık eden, kendisine her şey verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadınla karşılaştım. Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe secde ettiklerini gördüm. Şeytan, kendilerine yaptıklarını süslü göstermiş de onları doğru yoldan alıkoymuş. Bunun için doğru yolu bulamıyorlar. (Şeytan böyle yapmış ki) göklerde ve yerde gizleneni açığa çıkararak, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah'a secde etmesinler. (Halbuki) büyük Arş'ın sahibi olan Allah'tan başka tanrı yoktur. (Süleyman Hüdhüd'e) dedi ki: **Doğru mu söyledin, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız.** Şu mektubumu götür, onu kendilerine ver, sonra onlardan biraz çekil de, ne sonuca varacaklarına bak.⁸⁶

"Bakacağız" anlamındaki kelime, verilen haberi düşünmek ve işin aslını tetkik etmek anlamına gelen "nazar" kelimesinden gelmektedir. Hüdhüd: "Senin bilmediğin şeyi ben gördüm" diyerek, bildiği hususu açıkça ileri sürünce, Süleyman (a.s.) da ona bu cevabı vermiş ve Hüdhüd'ün verdiği haberi tetkik edeceğini bildirmiştir.⁸⁷

⁸⁴ İftiraya ismi karışanlar için bkz.: Ali Aksu, "İfk Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 8, sayı 1, Haziran, 2004, Sivas, ss.1-21.

⁸⁵ Nur, 24/15.

⁸⁶ Neml, 27/20-28.

⁸⁷ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006, c. 16, s. 147.

b) Tebeyyün/Teyakkun

Gizli olanın açığa çıkması ya da bir nedenle daha önce kavranmayan kavranması gibi anlamlara gelen "tebeyyün" kelimesi, Türkçe'de daha çok, "belli olmak, ortaya çıkmak, sabit olmak, görünüp anlaşıl-mak" karşılığında kullanılmaktadır.⁸⁸ Buradan hareketle haberin doğru-luğunu kesin bir şekilde ortaya çıkarmak, belli etmek anlamında "te-beyyün" haber nakli konusunda "tesebbüt" ile beraber düşünülen diğer önemli bir husustur.

"Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek "Sen mümin değilsin" demeyin. Çünkü Allah'ın nezdinde sayısız ganimetler vardır. Önceden siz de böyle iken Allah size lütfetti; o halde iyi anlayıp dinleyin. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır."⁸⁹

Hz. Peygamber, bir savaş esnasında kelime-i tevhidi söylediği halde, Müslümanlar tarafından öldürülen kimsenin durumunu öğrendiğinde çok üzülmüştür. O kimsenin samimi olmadığı kendisine ifade edilince de, "Kalbini mi yardım, samimi olmadığını nereden biliyorsun?" diyerek öldüren sahâbîye çıkmıştır.⁹⁰ İnsanların vermiş olduğu bilgini'nin aslı araştırılıp, kesin delillerle neticeye varılarak hüküm verilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.⁹¹ Ayrıca "Her ilim sahibinin üstünde daha âlim biri vardır"⁹² âyeti bir insanın bütün ilimleri kuşatamayacağını, daima birilerinden bir şeyler öğrenebileceğini hatırlatmaktadır.⁹³

c) Haberi güvenilir kaynaktan almak

Haberler tahkik edildikten ve güvenilir kaynaklardan soruşturulduktan sonra insanlara nakledilmesi gerekir ki, böyle yapılmadığında, ciddi zararlara sebebiyet verebilir. Küçük Bedir harekâtından önce Ebû Süfyân'ın Medine'ye birini gönderip, kendisinin bir ordu hazırladığı ve Medine'ye saldıracağı yönündeki haberi yayması ile ilgili olarak indirilen aşağıdaki âyette bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiğine değinilmektedir:⁹⁴

⁸⁸ Tebeyyün kelimesinin anlamları hakkında bkz.: Muhit Mert, "Kelimcilerin Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 44, 2003, Ankara, Sayı 1 s. 41-67.

⁸⁹ Nisâ, 4/94.

⁹⁰ Müslim, İman, 158.

⁹¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azîm*, c. 3, s. 1039,1040.

⁹² Yusuf, 12/76.

⁹³ Müslim, Mukaddime, 1.

⁹⁴ bk. Âl-i İmrân, 3/175.

"Kendilerine güvenlik (barış) veya korku (savaş) ile ilgili bir haber geldiğinde onu yayarlar. Hâlbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi. Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, pek azınız hariç, muhakkak şeytana uyardınız."⁹⁵

Âyette zikredilen "ülü'l-emr"den maksat ise işten anlayan kimse-lerdir. Hüküm çıkarabilecek olanlar da haberler üzerinde tetkikte bulunan kimselerdir ki, Hz. Ömer bu konuda örnek olarak verilendir.⁹⁶ "Allah'ın lütfu ve rahmeti" aynı zamanda en güzel örnek olan bir peygamber ve onun aracılığı ile bir kitap göndermesi, insanın aklını doğru kullanması ve iradesine sahip olması için gerekli bulunan yolu ve yöntemi öğretmesi, öğütler vermesidir. Âyetin "azınız müstesna" diye tercüme edilen kısmının özel hâdise ile ilgili açıklaması "Duyup gerekli araştırmaları yapmadan yaydığınız haberlerin çoğunda şeytanın istediğini yerine getirmiş olurdunuz" şeklindedir. Âyet özel bağlamından çıkarılarak daha genel bir alana taşındığında ise mâna şöyle olmaktadır: Allâhü Teâlâ peygamber ve kitap göndermeseydi inanç, bilgi ve kararlarınızın çoğunda şeytana uyardınız. İstisna kaydına nasıl mâna verilirse verilsin sonuçta insanların ilâhî lütuf ve rahmete muhtaç oldukları, bu lütfun maddî olanları yanında peygamber ve kitap göndermek, doğruyu ilham etmek, doğru düşünme ve karar alma konusunda yardım etmek gibi mânevî olanlarının da bulunduğu anlaşılmalıdır.⁹⁷

90 | db

Yukarıdaki âyette haberin güvenilir kaynaktan alınması, yani Rasûlüllah'a ve yetki sahibi kimselere getirilmesi, onlardan alınması hususunun işaret edildiği gibi aksi durumlarda nasıl hareket edilmesi gerektiği de başka âyette açıklanmaktadır. Bu aynı zamanda konumuz açısından da temel âyetlerden birini teşkil etmektedir: "*Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.*"⁹⁸ Bu âyette fâsık birinin verdiği haberin, naklettiği bilginin araştırılması konusuna dikkat çekilmektedir. Bu yolla elde edilen bilginin câhillikle eşdeğer olduğu, neticesinde topluma zarar vereceği belirtilmekte ve böyle bir bilgiyi aktaran, buna göre davranan kimsenin büyük bir pişmanlık duyacağı belirtilmektedir. Böyle bir bilginin tahkik edilmesi, aslı ortaya çıkıncaya kadar bu araştırmanın devam etmesi en önemli

⁹⁵ Nisâ, 4/83.

⁹⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azîm*, c. 3, s. 1015,1016.

⁹⁷ Komisyon, Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, c.2, s. 105.

⁹⁸ Hucurât, 49/6.

hususdur. Âyetten çıkan genel hüküm, durumu bilinmeyen veya yalancı, gûnahtan çekinmez olarak tanınan kimselerin verdikleri haberlere ve bilgilere güvenilmemesi, bunlara göre hüküm verilmemesi ve harekete geçilmemesidir.⁹⁹

Bilindiği üzere umûmî meselelerde ve daha ziyade mahkemeye götürülmesi düşünülmeyen hususlardaki bilgi aktarımında "rivâyet" kelimesi kullanılırken, "şehâdet" kelimesi daha özel ve tanıklık etmeyi ifade eden konularda bir terim olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁰ Bu itibarla rivâyetle, bir kimsenin hazır bulunup görmek veya duymak suretiyle bildiği bir şeyi haber vermesi anlamındaki şehâdet arasında benzerlik bulunmaktadır. Neticede her ikisinde de var olan bir hususun, orada bulunmayanlara nakledilmesi ön plandadır. Bu şâhitlikte aranacak en önemli şart ise aşağıdaki âyetlerde ifade edilmektedir¹⁰¹:

"İçinizden iki âdil şâhit getirin, şâhitliği Allah için yapın."¹⁰²
"Adamlarınızdan iki şâhit tutun, eğer iki erkek bulunmazsa, şâhidlerden râzı olduğunuz bir erkek iki kadın olabilir."¹⁰³

⁹⁹ İbn Kesir, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm*, c. 13, 144,145; Komisyon, Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, c. 5, s. 89,90.

¹⁰⁰ Nitekim İmâm Karâfi (ö.684/1285), istilâh ve kâidelerin birbirinden farklılıklarını anlattığı el-Furuk adlı eserine "el-farku beyne'r-rivâyeti ve's-şehâdeti (rivâyet ve şehâdet arasındaki fark)" başlığıyla başlamakta şöyle devam etmektedir: " Her ikisi de aslında "haber verme" anlamına gelen bu istilâhları ayırt edebilmek için, onların tarifini ve aralarındaki farkların neler olduğunu sorduğum âlimler, şehâdetde aded, erkeklik ve hür olma şartı arandığını, rivâyette ise bunların şart koşulmadığını belirttiler." Bkz. Karâfi, Şihâbeddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahman es-Sanhâcî el-Karâfi, *el-Furuk/envâru'l-burûk fî envâi'l-furuk*, (thk. M. Ahmed Serrâc - Alî Cuma Muhammed), Kahire 2001, c. 1, s. 74.

¹⁰¹ Bazı durumlarda Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahâbe de şâhitliğe başvurmuştur: Mesele, Zü'l-yedeyn (r.a.), Rasûlüllah'a bir namaz sonrasında, namazı eksik kıldırıldığını hatırlatmış. Rasûlüllah onun bu sözüyle yetinmemiş, orada hazır bulunan cemaate de ayrıca sormuştur. (Buhârî, Cemâat, 41). Hz. Ebûbekir (r.a.), nineye altıda bir hisse verilmesi gerektiği konusunda Mugîre'nin rivâyet ettiği hadisle yetinmemiş, kendisinden şâhid istemiş, bunun üzerine Mugîre de Muhammed b. Mesleme'yi yâhid göstermiştir. (Ebû Dâvud, Ferâiz, 5). Yine Hz. Ömer (r.a.), isti'zân konusunda Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den şâhit istemiştir. (Mâlik, İsti'zân, 3). Fakat bu tutumun genel bir uygulama olmadığı da diğer rivâyetler beraber düşünüldüğünde anlaşılmaktadır. Örnek verecek olursak Hz. Ömer'in (r.a.) evi Mescid-i Nebevî'ye uzak olduğundan komşusu ile nöbetleşe Hz. Peygamber'in yanına gitmekte ve akşamları geri döndüğünde, o gün giden kişi de işittiklerini diğerine nakletmek idi. (Buhârî, İlim, 27; Müslim, Talak, 5). Dolayısıyla şâhit isteme uygulaması bir ihtiyattan kaynaklanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu İmâm Muhammed (v. 189/805) şu şekilde açıklamaktadır: "Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in uygulamaları ihtiyattan kaynaklanmaktadır. Çünkü âdil bir kişinin rivâyeti yeterlidir. (Şeybânî, Muhammed b. Hasan, el-Asl/el-Mebût, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Beyrut 1410/1990, c. 3, s. 75-85).

¹⁰² Talak: 65/2.

¹⁰³ Bakara: 2/282.

Tirmizî şehâdet konusunu, "Dini konularda şehâdet, bir takım haklar ve mallar hususundaki şahitlikten daha fazla araştırılmayı hak eder." diyerek açıklamaktadır.¹⁰⁴ Her ne kadar âyetlerde bahsedilen şahitlik talak vb. konularda olsa da, neticede râvinin yaptığı iş de, Rasûlüllah'a (s.a.s.) karşı bir şahitliktir.

İmam Müslim (v. 261/875), Sahîh'in mukaddimesine bu konu ile başlamakta ve şöyle demektedir: "Rivâyetlerin sahîh ile sakîmini, onları nakledenlerin mu'temed olanlarıyla, müttehemlerini bir birinden ayırmayı bilen herkese vâcib olan: 1- O rivâyetlerden mahreçlerinin sahîh, ravîlerinin mu'temed olduklarını bildiklerinden başkasını rivayet etmemek; 2- Töhmet altında olan aşırı bid'atçıların rivayetlerinden sakınmaktır." Ayrıca yukarıdaki değindiğimiz âyetleri zikrettikten sonra, bu âyetlerin fâsığın haberinin kabul edilmeyeceğine ve âdil olmayanın da şahitliğinin reddedileceğine delil olduğunu belirtmektedir. Haberin manası bazı vaziyetlerde şehâdetten ayrılrsa da birçok bakımdan birbirine benzemektedir. Mesela, fâsığın haberi de şehâdeti de makbul değildir. Haber, bazı durumlarda şehâdetten ayrılırsa da birçok bakımdan her ikisi aynı manaya gelir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu ilel'i't-Tirmizî*, thk. Nurettin İtr, Dımaşk, 1978, c.1, s. 45.

¹⁰⁵ Müslim, Mukaddime, 1; İmam Nevevî, Müslim'in bu ifadelerini onun büyüklüğüne ve fıkıhına açık bir delil saymakta ve şunları söylemektedir: "Haberle şehâdet bazı vasıflarda müşterektirler; bazı vasıflarda da birbirlerinden ayrılırlar. Müşterek oldukları vasıflar: İslâm, akıl, bulûğ, adâlet, mürüvvet ve gerek işittiği anda, gerekse edâ ederken haberi ve gördüğü şeyi zabt etmektir. Hür olmak, erkek olmak, müteaddid olmak, töhmet altında olmak ve asıl dururken ferin kabulü gibi vasıflarda bir birinden ayrılırlar. Meselâ; Kölenin, kadının, bir kişinin ve asıl şeyhi dururken ferî olan; talebesinin rivayetleri kabul edilir; fakat şehâdetleri kabul edilmez. Yalnız bazı yerlerde başkasıyla birlikte kadının şehâdeti makbuldür. Şehâdet töhmet sebebiyle de reddedilir. Düşmanın aleyhine şehâdette bulunmak gibi. A'mânın şehâdeti ihtilaftır. Şâfiî ile ulemadan bir grup bunu kabul etmemiş; Mâlik ile bir grup âlim kabul etmişlerdir. Fakat a'mânın haberi ittifakla makbuldür. Şeriatın bu vasıflar hususunda haberle şehâdetin arasında fark görmesi, şundandır: Şehâdet hususidir; binaaleyh onda töhmet ortaya çıkar. Haber herkese umumî ve şâmidir. Bu sebeple onda töhmet yoktur. Mu'temed ulemanın kavilleri bunlardır... Bazı Usul ulemâsı rivâyeti tahammül ederken bulûğa ermiş olmayı şart koşarlarsa da icma' bunun aksinedir. Bulûğ yalnız rivâyet ederken şarttır. Haberi dinlerken bulûğ şart değildir. Şâfiilerden bazıları sabinin rivâyetinin bile kabul edileceğine kail olmuşlarsada da ulemânın ma'lum olan mezhebi yukarıda arzettiğimizdir. Mutezileden Cübbâî ile kaderiyyeden bazıları adedi şart koşmuşlardır. Cübbâî: "Şehâdette olduğu gibi, baberde de iki kişinin iki kişiden nakli şarttır." demiş. Kaderiyyeden bazıları dört kişinin dört kişiden işitmesi lâzımdır; iddiasında bulunmuşlarsa da, bu kavillerin hepsi zayıf ve münker olup makbul değildir..." Bkz.: Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerh-i Nevevî*, Kurtuba, 1994, c. 1, s. 61, 62; Ali Toksarı, Nisab Açısından Rivayet-Şehadet Farkı, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, Kayseri, 1983, s. 231-248.

d) Tahminden ve zandan kaçınmak

“Kuşkulanmak, sanmak, yakînen bilmeksizin ihtimal üzerine hüküm vermek, şek, şüphe, tereddüt ve itham etmek” gibi sözlük anlamları bulunan "zan" kelimesi¹⁰⁶, kesin bilgi ile değil de, şüphe ve zanla amel edenler anlamında, birçok âyette geçmektedir: "Kahrolsun, o zan ve tahminle yalan söyleyenler. Ki onlar, cehâlete gömülmüş gâfillerdir."¹⁰⁷ Ayet metnined geçen, "الْحَرَّاصُونَ" kelimesi Arapça'da, hiçbir esas ve ilme dayanmaksızın zanneden ve vehme kapılanlar, şüphe üzerine amel edenler anlamında kullanılmaktadır. Nitekim İbn Abbas (r.a.) bu kelimeyi, "şüpheciler" olarak açıklamış; Katâde de "gâfil ve zan ehli" diye anlatmıştır.¹⁰⁸

“Onların çoğu zanna uyarlar; gerçekte ise zan, hakikat karşısında bir şey ifade etmez. Allah, yaptıklarını şüphesiz bilir.”¹⁰⁹ Ayette müşriklerin çoğunun zanna tâbi olduğu ifade edilmekte, kesinlikten uzak, ihtimal üzerine bina edilmiş ve şüpheli kanaatlere sahip oldukları belirtilmektedir. Âyetteki “Zan hiçbir şekilde hakkın yerini tutamaz” ifadesi, umûmî bir kural olup, her zaman ve mekanda geçerli ilmî kaideye işaret etmektedir. Bu itibarla mü'minlerin, özellikle de iman ve ilim alanında her türlü zandan, şüpheden uzak durarak, bilgilerini hakikat üzere bina etmeleri istenmektedir.¹¹⁰

”Ey inananlar, zandan çok sakının. Çünkü zannın bir bölümü günahtır (haramdır). Birbirinizin gizli hallerini araştırmayın. Birbirinizin giybetini de yapmayın. Sizden biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemek ister mi? Bundan tiksindiniz (değil mi?) O halde Allah'a karşı gelmekten sakının. Muhakkak ki Allah, tevbeleri kabul edendir, çok merhamet edendir.”¹¹¹ Bu âyette gerçek bilgi ve kanıt değil, tahmine dayalı hüküm vermek anlamındaki zan, insanların gizliliklerini araştırmak ve insanları arkalarından çekiştirmek yasaklanmıştır. Âyette her türlü kötülüğün, kin, nefret ve düşmanlığın sebebi olan zandan çok sakınılması gerektiği bildirilmektedir.¹¹²

Sahâbe kesin olarak bilmediği veya hakkında şüphe ve zan içerisinde bulunduğu hadîsleri rivâyet etme konusunda son derece titiz davranmıştır. Hatta bizzat Rasûlüllah'tan (s.a.s.) işitmiş oldukları hadîsleri bile rivâyet etmekten çekinen pek çok kimse bilinmektedir.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, c. 8, s. 271-272.

¹⁰⁷ Zâriyât, 51/10,11.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, c. 13, s. 210.

¹⁰⁹ Yunus, 10/36.

¹¹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, c. 7, s. 326.

¹¹¹ Hucurât, 49/12.

¹¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru ihyâi't-türâsi'l- arabî, Beyrût ts., c. 18, ss. 133-134.

"Kişiyi her duyduğunu söylemesi yalan olarak yeter."¹¹³ gibi hadislerdeki tehdîdi çok iyi anlayan sahâbe, bazı insanları yanlış zanna sevk edebileceği ve neticede insanların söz konusu haberlere güvenerek kulluk vazifelerini ihmal etmeleri endişesiyle bazı hadislerin her ortamda rivâyet edilmesine karşı temkinli davranmışlardır.¹¹⁴

Nitekim Zeyd b. Erkam'ın hadis dinlemek için etrafına toplananlara, "Biz ihtiyarladık ve unuttuk; Rasûlullah'tan hadis rivayet etmek güç bir iştir."¹¹⁵ derken kesin olarak hatırlayamadığı bir hususu açıklayıp hem kendisi vebâle girmekten çekindiğini, hem de insanları şüpheye düşürmekten endişe ettiği anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel de aynı titizliği göstermiştir. Kendisine bir hadîsteki nadir (garib) bir kelimenin sorulması üzerine, bu konunun garib kelimeler konusunda uzman olan kişilere sorulmasını tavsiye ederek Rasûlullah'ın (s.a.s.) sözü hakkında zan ile konuşamayacağını söylemiştir. Eğer bu konuda konuşursa hata edebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁶

Hadîslerin râvîlerinin tenkit noktalarından olan "vehm" de aslında bir manada râvînin zan ve şüpheden kaçınmasıdır. İnsanın yanlış bir zanna istinâden hataya düşmesi manâsına gelen "vehm", hadîs ıstı-lâhında râvînin kasıtlı olmaksızın hadîsin metin veya senedinde hata yapmasını ifade etmektedir. Bu hata hadîsin ezberlenmesi anında meydana gelen ziyâde, noksan, tahrîf hususlarını da içine almaktadır.¹¹⁷ Nitekim bu tarz kusurlar "illet" adı altında toplanmış ve böyle rivâyet edildiği tespit edilen hadisler "muallal hadîs" kapsamında değerlendirilmiştir.¹¹⁸

¹¹³ Müslim, Mukaddime, 5; İbn Abdilber, Ebil Ömer Yûsuf en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, I-II, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye Beyrût ts., c. 2, s. 124.

¹¹⁴ Muâz b. Cebel'den rivâyet edilen şu hadîs bu konuda önemli örneklerdendir: "Ben bir gün Allah Rasûlü'nün terkisinde idim. Hz. Peygamber'in bindiği bu merkebe "Ufeyr" denirdi. Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu ki; "Ey Muâz! Allah'ın kulları üzerinde hakkı nedir, bilir misin?" Ben, "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir," dedim. Bunun üzerine Rasûlullah, "Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, Allah' a ibadet edip O 'na hiç bir şeyi şirk koşmamalarıdır; Kulların Allah üzerindeki hakkı ise, şirk koşmayan kuluna azap etmemesidir" dedi. Ben, "Bunu insanlara müjdeleyim mi?" dedim. Rasûlullah; "Hayır! o zaman gevşerler" buyurdu. Muâz b. Cebel, vebalde kalmamak için bu hadîsi ölüm anında haber vermiştir. (Müslim, İmân, 53). İlgili rivâyet farklı açılardan değerlendirilmekle beraber, endişelerden bir tanesi de insanların yanlış zanna sahip olması endişesidir. Başka örnekler için bkz. Mustafa Karataş, "Hadis Rivâyeti Karşısında Sahabenin Tutumu", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 2000, cilt 36, sayı 1, s. 5-18.

¹¹⁵ Müslim, Mukaddime, 7.

¹¹⁶ İbn Salâh *Ulûmu'l-hadîs*, s. 272.

¹¹⁷ Ahmed Nâim, *Tecrid*, c. 1, s. 297,298.

¹¹⁸ İbn Salâh *Ulûmu'l-hadîs*, s. 89-93.

e) Doğru sözlü olmak

Söz ve fiillerin doğru ve hakikate uygun olması, hatta niyette bile samimi olmak sıdk kelimesi ile ifade edilmektedir. Sözlük anlamı itibarıyla "vâkıâya uygun hüküm ifade eden söz, yalanın karşıtı" anlamına gelen sıdk kelimesi¹¹⁹ âyet ve hadislerle diğer İslami kaynaklarda "hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, va'dine sadâkat göstermek" anlamında masdar; "hakikati ifade eden, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik" anlamında isim olarak kullanılmaktadır.¹²⁰

Doğru sözlü olmak, insanlık tarihi boyunca en müstesna bir vasıf olarak övülen erdemlerdendir. Bu itibarla Kur'ân-ı Kerîm'de üzerinde çok durulmakta olup, önemine binaen bizzat Allah'ın (c.c.) doğru söylediğini ifade eden âyetlere yer verilerek, doğruluğun önemine işaret edilmektedir. Kur'ân'da bu tarz âyetlerin mevcûdiyeti, eğitim açısından oldukça önem arz etmektedir. İnsanlardan yapmaları istenen bir davranışın, önce isteyen kişi tarafından gerçekleştirilmesi, eğitimde istenen hedefe ulaşılabilmesi açısından çok önemli bir unsur olarak görülmekte, bu da muhataplara ayrıca bir güven ve şevk vermektedir. Allah'ın doğru söylediğini ifade eden âyetleri bu açıdan değerlendirdiğimizde, O'nun doğruyu söylediği yerde, kullarının mutlak sûrette bu erdeme sahip olmalarının gerekliliği daha iyi anlaşılmaktadır.¹²¹

Kelam ilminde bütün peygamberlerin beş niteliğinden birinin "sıdk" olduğu belirtilir.¹²² Nitekim bazı peygamberler için Kur'ân-ı Kerîm'de "sıddîk" kelimesi kullanılmaktadır: "Kitap'ta İbrahim'i an. Zira o, sıdkı bütün bir peygamberdi."¹²³

"Ey iman edenler, Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin!"¹²⁴ âyetinde ise direkt olarak Müslümanlar, doğru söz söylemekle mükellef tutulmaktadır. Doğru ve hakikati anlatan güzel sözün ise belli başlı özellikleri bulunmaktadır ki bunların en önemlisi sağlam bir temelinin bulunmasıdır. Nitekim şu âyetlerde buna işâret edilmektedir: "Görmedin mi, Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (güzel bir söz) kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü bir sözün durumu da; yerden koparılmış, ayakta durma

¹¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, c. 7, s. 307-310.

¹²⁰ Mustafa Çağrı, "Sıdk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, c. 37, s. 98-100.

¹²¹ Burhan Sümertaş, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı*, (basılmamış doktora tezi), İzmir, 2009, s. 138,139.

¹²² Arapkirli Hüseyin Avni, *İlm-i Kelam*, İstanbul 1331,s. 115-150.

¹²³ Meryem, 19/41.

¹²⁴ Ahzâb 33/70.

imkânı olmayan kötü bir ağacın durumu gibidir."¹²⁵ Böyle sağlam bir esasa/temele dayanan sözün ve onun üzerine bina edilen hakikatlerin herhangi bir şekilde yıkılması mümkün değildir.

Hadîs râvisinde aranan en önemli şartlardan biri de "sıdk"tır. Bir râvinin adl, yani adâlet sahibi sayılabilmesi için Müslüman olmasından sonraki şart, doğru sözlü olmasıdır. Sıdk'la öncelikle Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivâyeti hakkındaki doğru sözlülüğü kastedilmektedir. Bu konu ile ilgili olarak İmâm eş-Şâfiî şöyle demektedir: "Hadîs rivâyet eden bir râvi: dininde güvenilir; rivâyet ettiği hadîsinde sıdk ile mâruf; rivâyet ettiği şeyi bilir (âkıl)..olmalıdır."¹²⁶

e) Yalandan kaçınmak

Kur'ân-ı Kerim'de en fazla dikkat çekilen büyük günahlardan biri kuşkusuz yalan söylemek ve yalan yere şahitlik etmektir. Bu konuda çok sayıda âyet ve hadis bulunmaktadır. Dolayısıyla itimat edilen bir kaynağa başvurarak alınan bilginin doğru bir şekilde nakledilmesi hususunda mutlaka göz önünde bulundurulması gereken husus, işin içine yalanın karıştırılmamasıdır.

"Yalanı, ancak Allah'ın âyetlerine inanmayanlar uydurur. İşte onlar, yalancıların ta kendileridir."¹²⁷ "...Yalan sözden kaçının."¹²⁸ "Onlar, yalana şahitlik etmeyen, faydasız boş bir şeyle karşılaştıkları zaman, vakar ve hoşgörü ile geçip gidenlerdir."¹²⁹ Yalan yere şahitlik yapmak, büyük günahlar arasında sayılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) büyük günahları şu şekilde saymıştır: "Allah'a şirk koşturmak, ana babaya isyan etmek ve yalancı şahitlikte bulunmak." Bu günahları sayarken sonuncusunu birkaç defa tekrar etmiş ve dikkatleri bu madde üzerine çekmiştir.¹³⁰ Haberin tam olarak ortaya çıkmasına tamamen zıt bir durum olduğundan, rivâyet işleminde en fazla sakınılması gereken bir husustur.

Yalandan kaçınma prensibi, aynı zamanda, ilmî emânete ve ilmî güvenilirliğe riâyet etmeyi zorunlu hale getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında yalan konuşmak, yalan üzerine hüküm bina etmek açık bir şekilde yasaklanmış ve yalanın, Müslümanın vasfı olamayacağı belirtilmiştir: "Yalanı ancak Allah'ın âyetlerine iman etmeyenler uydururlar"¹³¹ "De ki Rabbim sadece, açık ve gizli fenâlıkları, günahları, haksız

¹²⁵ İbrahim, 14/24-26

¹²⁶ el-Hatîb'ül-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûl-i ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk ed-Dimyâtî, Dâru'l-Hüdâ, Meyt Ğamr, 2003, s. 102.

¹²⁷ Nahl, 16/105.

¹²⁸ Hacc, 22/30.

¹²⁹ Furkan, 25/72.

¹³⁰ Buhârî, Şehâdât, 10; Müslim, İmân, 143.

¹³¹ Nahl: 16/105.

yere tecâvüzü, hakkında hiç bir delil indirmediği şeyi Allah'a ortak koşmanızı, Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılınıştır"¹³²

İşitmediği bir hususu aktaran, dolayısıyla haber naklinde yalancılık yapan kişi için başka bir âyette dikkat çekici bir benzetme kullanılmaktadır: “Ey iman edenler! Allah'a ve Rasûlüne itaat edin ve söylediklerini işittiğiniz halde ondan yüz çevirmeyin. İşitmedikleri halde, "işittik" diyenler gibi de olmayın. Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağır, dilsizlerdir.”¹³³ İnsan dışında, yeryüzünde hareket eden, dolaşan canlıların en aşağı derecede olanları sağır, dilsiz ve akılsız olanlarıdır. Gözlerinin gördüğü, kulaklarının işittiği gerçekler üzerinde akıl yormayan, yeterince düşünüp doğru kararlar ve davranışlar için bunlardan yararlanmayan kimselerin, özellikle müşrikler ile münafıkların durumu sağır, dilsiz ve akılsız olan hayvanların durumuna benzetilmiştir. Çünkü duyu organları ve akli olmayanlarla bunlara sahip oldukları halde amaca uygun bir şekilde kullanmayanlar arasında, elde edilen sonuç bakımından fark yoktur.¹³⁴ Nitekim burada ifade edilen manaya benzer bir şekilde, görmediği halde görmüş gibi rüya anlatmak Rasûlüllah (s.a.s.) tarafından yasaklanmıştır.¹³⁵

db | 97

Sahâbe yalancılıktan mümkün merteye kaçınmış, fakat özellikle Müslümanlar arasında fitne olaylarının meydana gelmesinden sonra, uydurma rivâyetler çıkmaya başlamıştır. Uydurma rivâyetlerin zuhûru ile birlikte de bazı sahâbilerin hadîs rivâyetinde daha ihtiyatlı davrandıklarını görmekteyiz. İbn Abbas'ın "Biz önceleri hadîs rivâyet ediyorduk; o zamanlar O'nun (s.a.s.) üzerine yalan söylenmiyordu. Fakat ne yazık ki, halkın durumu değişti, biz de O'ndan rivâyet etmeyi terk ettik"¹³⁶ sözleri, bu durumu ifade etmektedir.

Hadîs râvileri arasındaki yalancı kişilerin tespiti için yoğun bir mesâî harcanmış ve bu konuda bilinen hususların gizlenmesinin doğru olmadığı özellikle vurgulanmıştır. Başkaları hakkında değerlendirme yapmanın gybet kapsamına girip girmediği de bu süreçte gündeme gelmiştir. Fakat konu hadîs olduğunda, bu tarz değerlendirmelerin gybet olmayacağı vurgulanmıştır. Nitekim Muhammed b. İdris eş-Şâfiî

¹³² A'râf: 7/33.

¹³³ Enfâl, 8/20,21,22.

¹³⁴ Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, c. 2, s. 678.

¹³⁵ Buhârî, Ta'bîr, 45.

¹³⁶ Müslim, Mukaddime, 7.

(204/820) bu konuda şöyle demektedir: "Birisi bir muhaddisin yalan söylediğini bildiğinde susmamalıdır. Çünkü bu gıybet değildir."¹³⁷

Hadîslerini terk ettiği kimselerin âhirette kendisine düşman olacağı hatırlatılan Yahyâ b. Saîd el-Kattân, "Onların bana düşman olması, yalana karşı niçin hadîsimi korumadın? diyerek Rasûlüllah'ın bana düşman olmasından iyidir." şeklinde mukâbele etmiştir.¹³⁸ Bu gibi ifadeleriyle muhaddisler, râvilerin hadîs rivâyetine ehil olup olmadıklarını tespit amacıyla haklarında konuşmanın, özellikle yalancılardan durumunun ortaya çıkarılmasının gerekliliğini gerekçesiyle birlikte ortaya koymuşlardır.¹³⁹

Metâini aşerenin ilk iki maddesini de kizb ve töhmeti kizb almaktadır ki, Nebi'nin (s.a.s.) söylemediği bir sözü kasıtlı olarak rivâyet etmekle itham edilmek, bu metâinin en şiddetlisi kabul edilmiştir. Aynı şekilde Peygamber adına değil de genel olarak yalancılıkla itham edilen râvînin verdiği haber de ikinci dereceyi işgal etmiş ve bu iki grup râvînin rivâyeti de reddolunmuştur.¹⁴⁰ Hadîs usûlü ve ilgili bilim dallarında bu hususlar üzerinde çok teferruâtlı olarak durulması başta ifade edildiği üzere yalanın çok büyük bir kusur olmasından kaynaklanmaktadır.

f) Bâtıl ve aslı olmayan hususları konuşmaktan kaçınmak

Bâtıl olan hususları konuşmamak, bu tarz konuşmaların yapıldığı yerde bulunmamak, onları hoş görüp onlarla beraber bu tarz konuşmalara dalmak, bu tür ortamlarda bulunmak âyetlerde yasaklanan hususlardır. Nitekim cehennem ehlinin de belli başlı özellikleri arasında bu husus da sayılmaktadır: "Sizi Sekar'a (cehenneme) ne soktu?" Onlar şöyle derler: "Biz namaz kılanlardan değildik." "Yoksula yedirmezdik." "Bâtıla dalanlarla birlikte biz de daldık."¹⁴¹ Yine bazı âyetlerde insanların hak yoldan saptırmak, dini değerleri alaya almak gibi amaçlarla boş ve bâtıl sözlere ilgi gösterenler, onları öğrenmeye çalışanlar, herhangi bir bilgisi olmadan bu konularda konuşanlar çok çetin bir azapla tehdit edilmektedirler.¹⁴² "Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldılar. Rabbin dileseydi onu da yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak."¹⁴³

¹³⁷ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Kitâbu'l-Mevdûât*, tahk. Abdurrahman Muhammed Osman, Beyrût, 1983, c. 1, s. 50.

¹³⁸ Hatîb, el-Kifâye, c. 1, s. 174,175.

¹³⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 40.

¹⁴⁰ Ahmed Nâim, *Tecrid*, c. 1, . 282-295.

¹⁴¹ Müddessir, 74/40-45.

¹⁴² Lokman, 31/6.

¹⁴³ En'âm, 6/112.

Peygamberlere düşman olan bu insan ve cin şeytanları birbirlerine aldatmak için içi bozuk, dışı süslü aldatıcı sözler söylerler. Sanki vah-yeder gibi süratli bir îmâ ve işaretle öyle yalancı, yaldızlı sözler telkin ederler ki, bunların sadece dışındaki süsüne bakanlar aldanırlar, şeytanlıklarına hayran olurlar.¹⁴⁴

Kurtuluşa eren mü'minlerin özellikleri sayılırken de, "Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler."¹⁴⁵ buyurulmakta ve bu tarz sözlerden uzak durmak övülmektedir. Bâtlı sözleri ve haberleri insanlar arasında yaymak ise münâfıkların bir özelliği olarak zikredilmektedir. Müslümanların kendileri bu tarz hareket içinde bulunmama-ları noktasında uyarıldıkları gibi aynı hassasiyeti münâfıkların söylediği, yayılmasını istediği haberler konusunda göstermeleri gerektiği belir-tilmektedir. Bu konuyu Kur'ân-ı Kerim'de özellikle ifk hadisesini anla-tan âyetlerde görmek mümkündür:

"O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruhtur. Bu iftirayı kendiniz için kötü bir şey sanmayın. Aksine o sizin için bir hayırdır. Onlardan her biri için, işledikleri günahın cezası vardır. İçlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen için ise ağır bir azap vardır. Bu iftirayı işittiğiniz zaman, iman eden erkek ve kadınlar, kendi (din kardeş)leri hakkında iyi zan besleyip de, "Bu apaçık bir iftiradır" deselerdi ya! Onlar (iftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirsele-di ya! Madem ki şahit getirmediler; işte onlar Allah yanında yalancılar-ın ta kendileridir. Eğer size dünya ve ahirette Allah'ın lütfu ve rahme-ti olmasaydı, içine daldığınız bu iftiradan dolayı size mutlaka büyük bir azap dokunurdu! Hani o iftirayı dilden dile dolaştırıyor; hakkında hiç-bir bilginiz olmayan şeyleri ağzınıza alıp söylüyor ve bunu önemsiz bir iş sanıyordunuz. Halbuki bu, Allah katında büyük bir günahdır. Bu iftirayı işittiğiniz vakit, "Böyle sözleri ağzımıza almamız bize yaraşmaz. Seni eksikliklerden uzak tutarız Allah'ım! Bu çok büyük bir iftiradır" deseydiniz ya! Eğer inanıyorsanız, bu gibi şeylere bir daha ebediyen dönmemeniz için Allah size öğüt veriyor. Allah size âyetleri açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. İnananlar arasında hayasızlığın yayılmasını arzu eden kimseler var ya; onlar için dünya ve ahirette elem dolu bir azap vardır. Allah bilir, siz bilmezsiniz. Allah'ın lütfu ve rahmeti sizin üzerinize olmasaydı ve Allah çok esirge-yici ve çok merhametli olmasaydı haliniz nice olurdu?"¹⁴⁶

Ayetlerde öncelikli olarak mü'minlerin, Rasûlüllah'ın (s.a.s.) ev halkından biri hakkında böyle bir şeyi duyduklarında, "bu iftiradır,

¹⁴⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I-X, 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979, c.3, s. 2031,2032.

¹⁴⁵ Mü'minûn, 23/3.

¹⁴⁶ Nûr, 24/11-20.

yalandır" demeleri gerektiği hususunda uyarılmaktadır. Ayrıca âyetlerde münâfıkların dört şahid getirmeleri gerektiği, aksi halde yalancılardan oldukları belirtilmektedir. Yine iftirayı yaymak, hakkında hiçbir bilgi sahibi olunmayan iftirayı başkalarına iletme, hakkında hiçbir tahkîkât yapılmayan haberi nakletmek ve bu yapılan işleri önemsiz görmek de kınanmaktadır. Bunlara dikkat etmeden haberin yayılması hususunun büyük bir günah olduğu açıkça ortaya konulmaktadır.

Hadîs usûlü eserlerinde özellikle mevzû hadîsler ve hadîs uyduranlara karşı muhaddislerin verdikleri mücadeleler bu konuda güzel örnek teşkil etmektedir. Örnek olarak Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'in, bizzat kendi adlarını vererek hadîs uyduran bir kıssacıya karşı yapmış oldukları savunma gösterilebilir.¹⁴⁷

g) Doğrularla beraber olmak

İnsanın bütün hal ve hareketlerinde doğruluk ve samimiyetini ifade eden sıdk özelliğine sahip olmak, müminler için en önemli bir ahlâki erdem olarak öne çıkmaktadır. Doğru sözlü olmak kadar, doğrularla beraber olmak da bu açıdan çok önemli bir özelliktir. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'de "sâdıklar" kelimesi çokça geçmekte ve bu kelimeyle de başta peygamberler ve onlara gönülden bağlanmış kişiler kastedilmektedir. "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun."¹⁴⁸ Yukarıda da ifade edildiği üzere, sıdk ve sıdktan türeyen kelimeler Kur'an'da sıkça geçmektedir ki, bununla öncelikli olarak konuşmada, niyette, karar vermede ve kararında durmada dürüstlük kastedilmektedir.¹⁴⁹

"Yine (erkek ve dişi olarak) deveden iki, sığırdan da iki. De ki: "İki erkeği mi haram kıldı, iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan (yavru)ları mı? Yoksa Allah size bunları haram ettiğinde orada hazır mı idiniz!?" İnsanları bilgisizce saptırmak için Allah'a karşı yalan uyduran kimseden daha zalim kimdir? Şüphesiz Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."¹⁵⁰ Önceki bölümlerde değinildiği üzere sadece doğru sözlü olmak her zaman yeterli olmaz, kişinin aynı zamanda çevresinde iletişime geçtiği kimseleri de seçmesi, onların doğrulardan olup-olmadığını araştırması da gerekmektedir.

Kendisinden hadis alınan râvîlerde bulunması gereken özellikler incelendiğinde özellikle adâlet vasfı ile ilgili olanlar, doğru-dürüst in-

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, c. 3, s. 232. Ayrıca başka örnekler için bkz. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, Ankara, 1975, s. 84-91.

¹⁴⁸ Tevbe, 9/119.

¹⁴⁹ Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, c. 3, s. 71,72.

¹⁵⁰ En'âm, 6/144.

sanlarda bulunması gereken özellikler olduğu görülmektedir.¹⁵¹ Yine isnad faaliyetinin amacı da güvenilir kişilerden haber almayı temin etmektir. Cerh-ta'dil faaliyetleri de aynı şekilde râvînin güvenilirliğinin araştırılması olduğu düşünüldüğünde doğru kişilerin araştırılması aslında hadîs ilimlerinin önemli meşguliyet alanı olmuştur.

h) İlim öğrenmek için sefere çıkmak

İlim talep etmek aynı zamanda birtakım zorluklara katlanmayı da gerektirir ki, Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen Hz. Mûsâ (a.s.) kıssasında bu konuda çok güzel bir örnek bulunmaktadır. Nitekim ilgili kıssayı anlatırken Buhârî'nin koymuş olduğu bâb başlıkları da buna işâret etmektedir. O, Mûsâ (a.s.) kıssasını ilim bölümünde iki bâb başlığı altında vermektedir: 16. Bâb: Hz. Mûsâ'nın Denizde Hızır'a Gitmesine Dair Zikredilenler ve "Mûsâ ona: Sana öğretilenden, bana, doğruyu bulma yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı? dedi".¹⁵² 19. Bâb: İlim Taleb Etmek İçin Yola Çıkmak ve Câbir İbn Abdullah'ın bir hadis öğrenmek için bir aylık mesafede olan Abdullah İbn Üneys'in (v.54/674) yanına gitmesi bâbı.¹⁵³

Bu âyet ilim elde etmek için gerektiğinde yolculuk yapılması, zorluk ve meşakkete katlanılmasına işâret etmektedir. Nitekim bu husus peygamberlerin de uyguladığı bir usûldür; yürürlükten kaldırıldığı kesin olarak bilinen hükümler dışında onların yaptıkları bu ümmeti de bağlar.¹⁵⁴ Nitekim "Bunlar Allah'ın kendilerine hidâyet ettiği kimselerdir. Öyleyse sen de onların yoluna uy"¹⁵⁵ âyeti kapsamına Hz. Mûsâ (a.s.) da girmektedir.

Yine ilim talep etmenin ve sünnetleri öğrenmek için rihle yapmanın vucûbiyeti konusunda temel bir asıl olarak gösterilen¹⁵⁶ âyetlerden birisi de şudur: "Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar."¹⁵⁷

Âyetin gramer açısından farklı anlamalara imkân veren bir söz dizimine sahip olması sebebiyle değişik yorumlar yapılmış olmakla beraber, İslâm âlimleri genellikle bu âyette ilmin önemine değinildiğini kabul edegelmişlerdir. Bu noktadan hareketle yapılan izahları şöyle

¹⁵¹ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 104-109.

¹⁵² Kehf: 18/66.

¹⁵³ Buhârî, İlim, 16, 19.

¹⁵⁴ Ahmed Nâim, *Tecrid Tercemesi*, c. 1, s. 122.

¹⁵⁵ En'âm, 6/90.

¹⁵⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *el-İlma' ila ma'riteti usûlu'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, 1389/1970, s. 8.

¹⁵⁷ Tevbe, 9/122.

özetlemek mümkündür: Dinin sağlıklı bir biçimde tebliği için maddî güç ve düşmana karşı ordu hazırlamak yeterli değildir. İslâmiyet'in hedeflediği medeniyete ilimsiz, irfansız ulaşamaz. Bu itibarla Müslümanların kendilerini aydınlatacak ve gerekli durumlarda uyaracak derin bilgi sahibi kimseler yetiştirmek için üzerlerine düşeni yapmaları bir görevdir. Ayette geçen "لِيَتَفَقَّهُوْا" kelimesi ise "öğrenmek ve anlamak için zorlanmak, ilim tahsilinin meşakkatlerine katlanmak" anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁸

1) Gerektiğinde Yazıdan İstifade Etmek

Bir şeyi ispatlamak için yazılı belge sunmak ve şehâdetinde bulunmak, eskiden beri kullanılan temel yöntemlerdendir. Özellikle anlaşma, emân, borç kaydı gibi hususlarda bunların kullanılması çok eskidir. Fakat eskiden beri tek başına yazı güven telkin etmemekte, hafızaya yardımcı olarak görülmekteydi.¹⁵⁹ Nitekim bu hususu hadislerin yazımı ile ilgili rivâyetlerde görmek mümkündür.¹⁶⁰ Bunların bir kısmı hadislerin yazımını yasaklarken, diğerleri izin vermektedir. Burada hadislerin yazımı meselesine girilmemekle birlikte şunu ifade etmek gerekir ki, tâbiûn döneminden sonra hadislerin yazımında genel kabul olduğunu görmekteyiz. Hadislerin yazımının gerekli olduğunu vurgulayanlar ise aynı zamanda gerektiğinde yazıya başvurulacağını bildiren âyetlerden

¹⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, c. 4, s. 235-237; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, s. c. 11, s. 73-74; Komisyon, *Kur'an Yolu*, c. 3, s. 74,75.

¹⁵⁹ Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, s. 56.

¹⁶⁰ Yukarıda da ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber (s.a.s.) ilk zamanlar hadis kitâbetini yasaklamıştır. Bu yasak kararının sebepleri üzerinde hadis usûlü kitaplarında teferuatlı bir şekilde durulmaktadır. Özetle yasak kararının sebebi olarak başta Kur'an'la karışma tehlikesi gösterilmektedir. Ayrıca yazı araç ve gereçlerinin azlığı ve mevcutlarının da Kur'an yazımı için kullanımı, yazı yazmayı bilenlerin azlığı, yanlış yazma tehlikesi ve bunu denetlemenin çok zor olması gibi sebepler gösterilmektedir. Hadis yasağı ile ilgili sebeplerin zamanla büyük ölçüde ortadan kalkmasıyla da hadis yazımına izin verilmiştir. Fakat şu da bir gerçektir ki sahâbenin büyük çoğunluğu hadisleri daha ziyade hıfz yoluyla muhafaza etmekte ve şifâhî olarak rivâyet etmekteydi. Ancak bazı sahâbiler hatırlamak amacıyla hadisleri yazmaktaydı. Onlar yazıyı hafızaya yardımcı olması için kullanmaktaydılar. Hatîbu'l-Bağdâdî'nin ifadesiyle "Hadis yazımı hususundaki ilk zamanlardaki durumun değişmesiyle beraber, insanlar, hadis kitapları bakımından zenginleşti ve hadisleri sayfalarda toplamaya yöneldiler. Çünkü rivâyetler yayılmış, isnadlar uzamış, hadis ricâlinin isimleri, künyeleri ve nesepleri çoğalmış, ibârelerin lafızları farklılaşmış, insanlar bu zikrettiklerimizi ezberlemekte aciz kalmış ve bu zamanda hadis ilmi onu ezberleyen ilminden daha geniş bir hal almıştır. Rasûlüllah'ın ezberi zayıf olanlara yazmaları için müsaade etmesiyle beraber Sahâbe, Tabiîn ve onları takip eden selef de böyle davranmıştır." Bkz. Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdulğaffar Ali, Kahire, 2008, s. 40-65; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 26, 38; Selman Başaran- M. Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa, 2010, s. 34, 38; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 31,33.

bu konuya deliller getirmişlerdir. Bu konuyu ayrıntılı olarak ele alan Hatîbu'l-Bağdâdî (v.463/1071)şöyle özetlemektedir:

Allah (c.c.) kullarının borç hususunda nasıl hareket etmeleri gerektiğini şu şekilde emretmiştir: “Büyük veya küçük, vadesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Öyle yapmanız daha adaletli, şehâdet için daha kuvvetli, şüpheye düşmemeniz için daha sağlamdır...”¹⁶¹ Allâhu Teâla borcun muhafaza edilmesi ve borç hakkında herhangi bir şüphe oluşmaması için yazılmasını emrettiğine göre, kendisinde bir şüphe ve bozukluk meydana gelmesinden korkulan hadislerin yazılması pek ala mubâhtır. Öyle ki o dönemde hadislerin yazılması isnadları uzun, rivâyetleri farklı olan hadisleri muhafazada ezberden daha etkili olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber de bu durumdaki kişilere hadisleri yazabileceklerine dair ruhsat vermiştir.¹⁶²

Başka bir âyette, bazı hak dağılımlarındaki problemlerde şâhitlerin yazılmasını istediği bilinmektedir. Bunun sebebi yazının kesinliği belirtmede yardımcı olması, unutmada anında hatırlatıcı olmasıdır. Onu, hükme itiraz edenlere karşı kesin bir delil kılmıştır. Öyle ki müşrikler, Allah'ın meleklerden kız çocukları edindiğini iddia etmişler, Cenâb-ı Hakk da Rasûlüllah'a (s.a.s.) onlara şöyle demesini emretmiştir: “Eğer doğru söyleyenlerdenseniz o zaman kitabınızı getirin de bir bakalım.”¹⁶³ Yahudiler de: “Allah insana bir şey indirmedi” demişti ki onlar daha önce Tevrat'a iman eden kimselerdi. Bunun üzerine şu âyetler indi:“ Öyleyse Mûsa'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kağıtlar haline koyup açıkladığınız ama çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?” Onlar buna delil getirememişlerdi ve Allah da onların bu aczini şöyle dile getirmişti: “Sen Allah de ve bırak. Onlar daldıkları bataklıkta oyalanadursunlar.”¹⁶⁴ Yine Allah kendisini değil de putları ilah edinenlere cevap olarak şöyle buyurmuştur: “Gösterin bakalım onlar yer namına ne yarattılar? Yoksa onların ortakları göklerde midir? Eğer doğru söyleyenlerden iseniz size indirilmiş bir kitap yahut bir bilgi kalıntısı varsa onu bana getirin.”¹⁶⁵ Kalıntı olsun, eser olsun tek bir manada birleşmektedir. O da öncekilerin kitaplarından nakledilenlerdir. Aynı şekilde bir mal üzerinde hakkı olduğunu iddia eden bir kimsenin de, bu ikrarından başka adâletli bir şâhit veya

¹⁶¹ Bakara, 2/282.

¹⁶² Buhârî, İlim, 40.

¹⁶³ Bakara, 2/23.

¹⁶⁴ En'âm, 6/91.

¹⁶⁵ Ahkâf, 46/4.

tahrif edilmemiş yazılı bir metni delil olarak sunmadıkça, bunu elde etmesine imkân yoktur.¹⁶⁶

Sonuç

İletişim araçlarının çok hızlı geliştiği günümüzde habere duyulan ihtiyaç her zamankinden daha fazladır. Önceki yüzyıllarda haberi nakleden kimsenin bizzat kendisinin görerek veya işiterek elde ettiği bilgiler, günümüzde ayrıca kayıt ve görüntüleme cihazları vasıtasıyla da korunmakla beraber, yine insan ön plandadır. Fakat zamanın ve imkânların değişmesine rağmen, elde edilen haberlerin doğru bir şekilde nakledilmesi meselesi aynen devam etmektedir.

Yanlış haber aktarma, birtakım menfaatler için haberi bilerek değiştirme gibi hususların her zaman meydana gelme ihtimalinin bulunması; nakledilen bilgilerin aslını araştırmayı ve farklı kaynaklardan teyidini zorunlu kılmaktadır. Söylenen bir sözü işitmeyen veya yapılan bir fiili bizzat görmeyen kimse, onları işiten ve gören kimsenin nakletmesi sayesinde bilgi sahibi olabilir. Bu durumda da haberi nakleden kişinin güvenilir bir kişi olup-olmadığı hususu ön plana çıkmakta ve ona göre haberin doğruluğu veya yanlışlığı hakkında kanaat sahibi olunmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatı ve sözleri hakkında bilgimiz ise tamamen habere dayanmaktadır. Bu itibarla bilgi elde etme vesilesi olarak haber, özellikle hadîs ilminde çok önemlidir.

Bu çerçevede âyetlere bakıldığında, haberlerin nakline farklı açılardan işâret olarak değerlendirilebilecek çok fazla âyet olduğu görülmektedir. Burada bunlardan bir kısmına işâret edilmiştir ki, konumuz hakkında fikir verecek miktardadır. Bu âyetlere baktığımızda haberlerin nakledilmesi sorumluluğunu vurguladığını açıkça görmek mümkündür. Bilgi ve haber nakli, aslında insanın var olduğu yerde bir bakıma zorunlu bir durumdur. Çünkü her bir insan için, bütün olaylarda, konuşmalarda bunların meydana geldiği zaman ve yerde bulunma imkânı yoktur. Bu itibarla bunun naklinde birtakım kurallar olmalıdır ki âyetlerde bunlara işâretler bulunmaktadır.

Herhangi bir haberi, bilgiyi duyan kimsenin bunu hemen başkalarına aktarmadan önce mutlaka üzerinde düşünmesi icap etmektedir. Bu bilgi dini konuyu ilgilendirdiğinde ise ayrı bir önem arz etmekte ve ihtiyatlı davranmayı zorunlu kılmaktadır. Aslı esas olmayan, herhangi bir temele dayanmayan bilginin ise nakledilmesi kesin bir şekilde yasaklanmaktadır. Bu noktada özellikle inanç duygusuna vurgu yapıl-

¹⁶⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-ilm*, s. 83,84; ayrıca bkz. Ahmed Nâim, *Tecrid*, c. 1, s. 40,41.

makta, insanın organlarının ahirette buna şahitlikte bulunacağı hatırlatılarak konunun imânî bir yönü olduğu da belirtilmektedir.

Haberi güvenilir kaynaktan almak ve güvenilir kimseleri araştırmak diğer önemli bir husustur. Ayrıca zandan kaçınmak, tahmin üzerine haber yapmamak temel bir ilke olarak gösterilmiştir. Doğru sözlü olmak, yalandan kaçınmak ve doğrularla beraber olmak ise diğer prensiplerdir. Kişinin naklettiği bilginin bâtil olduğunu bildiği halde yayılmasına vesile olması yine tenkit edilen noktalardandır. Ayrıca gerektiğinde ilim öğrenmek için sefere çıkmak ve yazıdan istifade etmek hususlarına da işâretler bulunmaktadır.

Haber nakli konusunda âyetlerde işâret edilen daha fazla ilke, esas ve akide bulmak kuşkusuz mümkündür. Özellikle râvîde aranan şartları bunlara örnek olarak verebiliriz: Mesela râvin âdil olması ile ilgili olarak zikredilen, niyetinin samimi olması, takvalı olması, mürüvvete aykırı işlerden sakınması, vb. hususlara işâret eden bir çok âyet-i kerime bulunmaktadır. Biz bu çalışmamızda bunlarından daha ziyâde, hadîs usûlü eserlerinde referans gösterilenlere işâret etmiş bulunmaktayız. Bunlar Müslümanların genel olarak günlük hayatlarında dikkat edecekleri hususlar olduğu gibi aynı zamanda ilmî kaideleri vaz' ederken de Müslüman âlimlerin göz önünde bulundurdıkları esaslardır.

Kaynakça:

- Abdülğani Abdülhâlık, *Hücciyetü's-sünne*, Dâru'l-vefâ, baskı y.y., 1413/1993.
- Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Aksu, Ali, "İfk Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, sayı 1, Haziran, 2004, Sivas, ss.1-21.
- Arapkîrli Hüseyin Avni, *İlm-i Kelam*, İstanbul 1331, s. 115-150.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlâk Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- el-Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, I-XXV., Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 2001.
- Başaran, Selman-M. Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa, 2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn-i Kesir, Dîmaşk, 2002.
- Çağrı, Mustafa, "Sıdk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, c. 37, s. 98-100.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı Çeşitleri-Özellikleri Faydalanma Usulleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Acil Câsim en-Neşmî), I-IV, Kuveyt, 1994.
- Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdülgaffar Ali, Kâhire, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu's-sünen*, thk. Muhammed Avvâme, Cidde, 2004.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I-X, 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979.
- Gündoğar, Hamdi "Kur'an'da Hz. Peygamber'e (s.a.s.) İtaat", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu Kur'an ve Hz. Peygamber (s.a.v.)*, Şanlıurfa, 2010, s.177.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Yûsuf el-Uş, Beyrût, 1974.
-, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûl-i ilmî'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk ed-Dimyâtî, Dâru'l-Hüdâ, Meyt Gamr, 2003.
- İbn Abdilber, Ebî'l-Ömer Yûsuf en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, I-II, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye Beyrût ts.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-azîm müsne-den 'anî'r-Resûlillahî (s.a.v.) ve'sahâbeti ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, I-X, Mekke, 1417/1997.

- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadi, *Nüzhetu'l-â'yüni-nevâzir fi ilm'il-vücûh ve'n-nezâir*, Müessesetu'r-risâle, Beyrût, 1984.
-*Kitâbu'l-Mevdûât*, tahk. Abdurrahman Muhammed Osman, Beyrût, 1983.
- İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'l-azîm*, Kahire, 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-arabiyyi, Basım y.y., 1975.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Dâru İhyâ-i turâsî'l-arabiyyi, Beyrut, 1999. (1-15 cilt).
- İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu ilel'i't-Tirmizî*, thk. Nurettin İtr, Dimaşk, 1978.
- İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nurettin İtr, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1986.
- Kâdî İyâz, *el-İlma' ila ma'rîtetü usûlu'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, 1389/1970.
- Kandemir, Yaşar, *Mevzû Hadîsler*, Ankara, 1975.
- Karâfî, Şihâbeddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahman es-Sanhâcî el-Karâfî, *el-Furuk/envâru'l-burûk fi envâi'l-furuk*, (thk. M. Ahmed Serrâc-Ali Cuma Muhammed), Kahire 2001.
- Karaman, Hayrettin; Çağrı, Mustafa; Dönmez, İbrahim Kafi; Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Mustafa Karataş, "Hadîs Rivâyeti Karşısında Sahabenin Tutumu", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 2000, cilt 36, sayı 1, s. 5-18.
- Kaya, Remzi, "Kur'an-ı Kerim Kissaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sy. 2, 2002, ss. 31- 58.
- Kırbaçoğlu, Hayrı, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1999.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
-, *Hadis Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXIV, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2006.
- Mert, Muhit, "Kelimcilerin Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 44, 2003, Ankara, Sayı 1 s. 41-67.
- Muhammed Tâkî Osmânî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, çev. Mehmet Özşenel, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref, *Sahîh-i Müslim bi Şerh-i Nevevî*, Kurtuba, 1994.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-arabî, Beyrût ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen'ü-Tirmizî*, thk. Nâsiruddin Elbânî, Riyâd, h. 1417.
- Toksarı, Ali, Nisab Açısından Rivayet-Şehadet Farkı, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, Kayseri, 1983, ss. 231-248.
- Ugan, Zâkir Kâdirî, "Dinî Rivâyetler", sadeleştiren: Mustafa Karataş, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, İstanbul, 2002.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, Samsun, 2001.
- Özaşar, Mehmet Emin, "İslam' da Haber Konsepti ve İletişim Ahlakı", *İslam Ahlakı ve Sevgi 2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2007, s. 151-167.
- Sezgin, Fuad, "Orjinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri", trc. Hasan Taşdelen, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, c. 5, Bursa, 1993, s. 311-316.
- Sümertaş, Burhan, *Kur'an-ı Kerim'de Sıdk Kavramı*, (basılmamış doktora tezi), İzmir, 2009, s. 138,139.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Asl/el-Mebsûr*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Beyrut 1410/1990.
- Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, çev. Hamdi Arslan, Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. İbrahim Kutlay, Nurettin Yıldız, Risâle, İstanbul, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Haber", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1996, cilt: 14, s. 346,349.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
-, *Hadis Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Yardım, Ali, *Hadis I*, İzmir, 1984.
-, *Hadis II*, İzmir, 1984.

